शिक्षण संक्रमण

पुणे | वर्ष ९ वे | अंक ७ | जानेवारी २०२१ | मासिक | पृष्ठ संख्या ५२ | किंमत रू.२५/-

अ क ब ड A B C D

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे.

विनम्र अभिवादन

राष्ट्रपिता महात्मा गांधी

लाल बहादुर शास्त्री

राजमाता जिजाऊ

क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले

नेताजी सुभाषचंद्र बोस

स्वामी विवेकानंद

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे
● जानेवारी २०२१ : शके - १९४२

शिक्षण संक्रमण

♦ संपादक ♦
डॉ. अशोक भोसले
सचिव, राज्यमंडळ, पुणे

कार्यकारी संपादक
श्री. पोपटराव महाजन (प्र.)
सहसचिव, राज्यमंडळ, पुणे

♦ सहायक संपादक ♦
श्री. गोवर्धन सोनवणे
संशोधन अधिकारी (प्र.)

♦ संपादक मंडळ ♦
सदस्य
डॉ. जयश्री अत्रे
श्री. ज्ञानेश बावीकर
डॉ. दिलीप गरुड
श्री. सलिल वाघमारे
श्री. माधव धायगुडे
डॉ. लतिका भानुशाली

♦ सल्लागार मंडळ ♦
डॉ. शकुंतला काळे
अध्यक्ष, राज्यमंडळ, पुणे
सदस्य
श्री. तुकाराम सुपे
श्री. शरद गोसावी
श्री. कृष्णकुमार पाटील

लेखानुक्रम

✻ मैत्री : आदरणीय नात्यातील	प्रा. प्रवीण दवणे	५
✻ डॉ.कलामांचा शालेय विद्यार्थ्यांशी सुसंवाद	दिनकर पाटील	७
✻ डॉ.शकुंतला काळे यांच्याशी मुक्त संवाद	डॉ.लतिका भानुशाली	१०
✻ वाणिज्य संघटन आणि व्यवस्थापन (इयत्ता १२वी)	डॉ.संगीता मांडके अश्विनी कुलकर्णी	१७
✻ वैशिष्ट्यपूर्ण शैक्षणिक सहली	सुदाम विश्वे	१९
✻ हिंदी युवकभारती बारहवीं : अध्ययन-अध्यापन पद्धतीयाँ	धन्यकुमार बिराजदार	२२
✻ आपणही करूया संशोधन	माधव धायगुडे	२७
✻ विद्यानिकेतन-एक उपक्रमशील शाळा	सीमा चव्हाण	३४
✻ लेखक-कवी ऑनलाईन संवाद	डॉ. जगदीश पाटील	३९
✻ Mental Distress Among Youth	सुनिता अगरवाल	४४
✻ प्रतवारी निर्देशांकात राज्य पाचवे	संदीप वाकचौरे	४६
✻ ग्लोबल टीचर : रणजितसिंह डिसले	डॉ. गोविंद नांदेडे	४९

'शिक्षण संक्रमण' हे मासिक मालक, महाराष्ट्र स्टेट बोर्ड ऑफ सेकंडरी अ‍ॅण्ड हायर सेकंडरी एज्युकेशन, पुणे यांच्यासाठी मुद्रक व प्रकाशक डॉ. अशोक बंडूजी भोसले यांनी डिलाईट प्रिंटर्स, १६-ए, हिमालया इस्टेट, शिवाजीनगर, पुणे-४११ ००५ येथे छापून स.नं. ८३२-ए, फायनल प्लॉट नं. १७८, १७९, बालचित्रवाणीजवळ, आघारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमागे, भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे-४११ ००४ येथे प्रसिद्ध केले.
संपादक : डॉ. अशोक बंडूजी भोसले

- **वार्षिक वर्गणी :** रु.२५०/- किरकोळ अंक रु. २५/-
- **शिक्षण संक्रमण अंकाची वार्षिक वर्गणी** 'सचिव, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे' किंवा **'SECRETARY, MAHARASHTRA STATE BOARD OF SEC & HIGHER SEC EDUCATION PUNE' यांच्या नावे राज्य मंडळाच्या वरील पत्त्यावर मनीऑर्डरने किंवा डिमांड ड्राफ्टने पाठवावी.**
- **अ‍ॅण्ड्राईड अ‍ॅप** - मोबाईलच्या गुगल **Play Store** वर **shikshansankraman** सर्च करून डाऊनलोड करा.
- **वेबसाईट - http://shikshansankraman.msbshse.ac.in** अंकाविषयी अधिक माहिती पाहा.
  Email : secretary.stateboard@gmail.com | **Website** : http://www.mahahsscboard.maharashtra.gov.in | फोन : ०२०-२५७०५०००
- अंकातील लेखांचे अन्यत्र कोठेही पुनर्मुद्रण करण्यासाठी राज्यमंडळाची पूर्वानुमती घेणे आवश्यक आहे.

महत्त्वाचे : या अंकात व्यक्त झालेली मते त्या त्या लेखकाची स्वतंत्र असतात; मंडळ त्यास सहमत असेलच असे नाही.

मनोगत

जानेवारी महिना म्हणजे इंग्रजी कालगणनेनुसार नवीन वर्षाचा प्रारंभ. दिनदर्शिकेची पाने उलटता उलटता वर्षाची दिनदर्शिकाच संपली. काळ हा असा गतिमान आहे आणि मानवाची ध्येयासक्ती ही अनंत आहे; म्हणून नवीन वर्षात आपण नवे संकल्प करूया. हे संकल्प व्यक्तिगत हिताबरोबर विद्यार्थिहिताचेही असावेत. कारण शिक्षक होणे हे एक 'व्रत' आहे. ते आपण स्वेच्छेने, जबाबदारीने, जाणीवपूर्वक स्वीकारले आहे. समस्त विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तापूर्ण विकासासाठी आपण संकल्प करूया. काळाबरोबर जीवनही बदलत असते. या बदलत्या जीवनाचे प्रतिबिंब आपल्या अध्ययन, अध्यापनातूनही उमटायला हवे. आपण नवनवीन शैक्षणिक उपक्रम राबवत असतो, त्यासाठी नवनवीन पद्धती, तंत्रे अवगत करीत असतो, ते उपक्रम आणि वर्गातील प्रयोग शब्दबद्ध करून 'शिक्षण संक्रमण'च्या माध्यमातून सर्वांपर्यंत पोहोचायला हवेत. 'शिक्षण संक्रमण' अंक हा सर्वांसाठी 'संवादसेतू' आहे. हा संवाद सदासर्वदा सुरू ठेवण्याचाही संकल्प या नवीन वर्षात करूया. कारण विद्यार्थ्यांच्या हितातच आपल्या आयुष्याचीही सार्थकता सामावलेली आहे. नवीन वर्षातील आपल्या मनातील संकल्प पूर्णत्वास जावोत ही अपेक्षा.

१ जानेवारी हा महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळाचा वर्धापन दिन. राज्य मंडळाची स्थापना १९६५ यावर्षी झाली. मंडळाने नेहमीच शिक्षण क्षेत्रात होणारे बदल स्वीकारून काळानुरूप आवश्यक ते बदल केले. विद्यार्थी व शिक्षक यांच्या शैक्षणिक हिताला व सर्वांगीण विकासाला नेहमीच प्राधान्य दिले. हा महिना राज्य मंडळाच्या ५५व्या वर्धापन दिनाचा आहे, त्या निमित्ताने आपण राज्य मंडळाचे अभिष्टचिंतन करूया. या अंकातील सर्वच लेख वाचनीय झाले आहेत.

क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले यांची ३ जानेवारी रोजी जयंती आहे. स्त्रिया शिकल्याशिवाय त्यांचा व समाजाचा उद्धार होणार नाही हे जाणणाऱ्या त्या पहिल्या भारतीय शिक्षिका. त्यांचा स्त्रीशिक्षणाचा वारसा आपणाला पुढे न्यायचा आहे. 'जय जवान, जय किसान' असा नारा देणाऱ्या माजी पंतप्रधान लाल बहादूर शास्त्री यांचा ११ जानेवारी रोजी स्मृतिदिन आहे. स्वच्छ चारित्र्य, देशप्रेम, निःस्वार्थ वृत्ती हे त्यांचे गुण आपणा सर्वांनाच प्रेरणादायी आहेत. त्यांच्या स्मृतींना विनम्र अभिवादन! १२ जानेवारी हा स्वामी विवेकानंदांचा जन्मदिवस, हा दिवस आपण 'युवकदिन' म्हणून साजरा करतो. विवेकानंदांचे शैक्षणिक विचार आजही प्रेरणादायी आहेत. 'उठा, जागे व्हा आणि ध्येय प्राप्त होईपर्यंत शांत बसू नका' हा मोलाचा संदेश त्यांनी आपणाला दिला. २३ जानेवारी या दिवशी नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांची जयंती आहे, स्वातंत्र्याची उत्कट आशा आणि त्याच्या परिपूर्तीसाठी सर्वस्वाचा होम हा नेताजींचा मोठा गुण होय. त्यांचे साहस, हिंमत, संघटन, देशप्रेम, त्याग हे गुण कोण विसरेल? 'माझे जीवन हाच माझा संदेश' असं म्हणणाऱ्या महात्मा गांधीजींचा ३० जानेवारी हा स्मृतिदिन, त्यांची सत्य, अहिंसा, असंग्रह, स्वदेशी, सर्वधर्मसमभाव, शरीरश्रम ही व्रते अनमोल आहेत. याच दिवशी आपण हुतात्मा दिनही साजरा करतो. भारतीय स्वातंत्र्यासाठी ज्या ज्ञात-अज्ञात हुतात्म्यांनी आपल्या प्राणांची आहुती दिली, त्या सर्व हुतात्म्यांना भावपूर्ण आदरांजली!

आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या मदतीने आपण शिक्षणक्षेत्रामध्ये किती मोठी क्रांती करू शकतो याचे उत्तम उदाहरण श्री. रणजितसिंह डिसले यांच्या कार्यकल्पकतेमधून स्पष्ट होते. पाठ्यपुस्तकांमधे 'क्यूआर कोड'चा वापर करून कविता व पाठांबद्दलची अधिकची माहिती मिळवता येते. या नावीन्यपूर्ण कल्पकतेला मायक्रोसॉफ्ट फाउंडेशनचा पुरस्कार प्राप्त झाला. कोणत्याही सोयीसुविधा नसताना, सोलापूर जिल्ह्यातील, माढा तालुक्यातील, परितेवाडी या छोट्याशा गावातील एक शिक्षक तंत्रज्ञानाच्या आविष्कारांचा वापर करत, गावातील विद्यार्थ्यांना वैश्विक भान देतो, विविध देशातील विद्यार्थ्यांशी त्यांचा संवाद घडवून आणतो ही बाब सर्वच शिक्षकांसाठी तसेच शिक्षण क्षेत्रासाठी निश्चितच अभिमानाची आहे. या सर्व कामांची दखल घेऊन युनेस्को आणि लंडन येथील वार्की फाउंडेशन यांच्या वतीने देण्यात येणारा यंदाचा 'ग्लोबल टीचर' पुरस्कार श्री. डिसले यांना मिळाला ही महाराष्ट्रासाठी तसेच देशासाठी अभिमानाची बाब आहे.

२६ जानेवारी १९५० रोजी भारत हे सार्वभौम राष्ट्र म्हणून उदयाला आले. भारतीय संविधानानुसार लोकशाही मार्गाने आमची वाटचाल सुरू राहील हे आपण जगाला सांगितले. ती लोकशाहीची मूल्ये नव्या पिढीत संक्रमित करणे हे आपले काम आहे. प्रजासत्ताक दिनाच्या सर्वांना हार्दिक शुभेच्छा! तसेच नवीन वर्षाच्याही शुभेच्छा!

डॉ. शकुंतला काळे
अध्यक्ष,
राज्यमंडळ, पुणे.

मैत्री : आदरणीय नात्यातील

प्रा. प्रवीण दवणे, ठाणे : ९८२०३८९४१४

विद्यार्थी आणि शिक्षक हे एक विलोभनीय नाते आहे. परस्पर आदराचे हे अनुबंध तितक्याच काळजीपूर्वक जपावे लागतात. समुपदेशात्मक असा मैत्रभाव हा अध्यापनातील जिव्हाळ्याचा भाग आहे. त्याचा तोल व ताल जपणे हे अध्यापकांचे कर्तृत्व आहे. अतिशय महत्त्वाच्या अनुबंधाबद्दलचा हा शब्दसंवाद.

आपल्या व्यवसायातील सर्वांत सुंदर गोष्ट म्हणजे विद्यार्थ्यांशी होणारी निखळ मैत्री! कोणत्याही पासबुकात न मावणारी ही श्रीमंती फक्त शिक्षकालाच मिळते. हे नाते संवादी आहे आणि त्या संवादातूनच आपण विद्यार्थ्याला जीवनशिक्षण देऊ शकतो. आजच्या पिढीलाही वात्सल्याची ओढ आहे. ममतेची शाबासकी मिळाली, की त्यांचे पुढील कितीतरी क्षण कोवळ्या सूर्यकिरणांचे होतात.

आपण वर्गात विद्यार्थी म्हणून जेव्हा बसत होतो; काही क्षण जरा डोळे मिटून आठवून पहा. आवडत्या सरांनी किंवा बाईंनी वह्यांचा गठ्ठा स्टाफरूमपर्यंत नेण्यासाठी ऐंशी मुलांमधून जर आपली निवड केली, तर घरी जाताना 'धन्य धन्य' वाटायचे. आपला निबंध वर्गात वाचून दाखवला की, तो त्या विद्यार्थीदशेतील 'नोबेल पुरस्कार' वाटायचा. नाशिकला मी शिकत असताना, जवळच्या ग्रामीण भागातील मुले आपल्या आवडत्या शिक्षकाला देण्यासाठी मळ्यातील भाजी आणायचे. ती भाजी देताना, देवाला फुले वाहण्याचा भक्तिभाव असायचा. माझी काकीही शिक्षिका होती; तिला तिचे विद्यार्थी शेतातील ओली कणसे आणून देत. पुष्पगुच्छाप्रमाणे ती मिरवून दाखवत असे. 'माझ्या लेकरांनी दिलंय हो मायेने!' असे ती म्हणे विद्यार्थी आणि शिक्षकाच्या मैत्रीचे हे मातृवत्सल रूप पाहत पाहत मी मोठा झालो.

आजचे संदर्भ बदलले असतील; पण ज्या शिक्षकाच्या बोलण्यात निर्मळ मैत्रीचा जिव्हाळा आहे, त्या शिक्षकाच्या तासाला 'क्लास कंट्रोल' हा प्रकारच उद्‌भवत नाही. कधी कधी वरच्या स्वरात रागवावेही लागते; पण ते रागावणेही त्या क्षणापुरते असायला हवे. महिनोन्‌महिने विशिष्ट विद्यार्थ्याचा राग मनात बाळगून त्यालाच वेळोवेळी 'लक्ष्य' करण्याने तो विद्यार्थी योग्य वाटेवर येण्याऐवजी भरकटू शकतो; आपणही मन:स्वास्थ्य गमावून बसतो. तो ओघळ आपल्या घरापर्यंत जातो, नि त्या मुलाच्या आयुष्यापर्यंतही. काही सेकंदांनंतर मस्त स्मित करून गाठ सैल करून पुढे जातो तो प्रगल्भ शिक्षक.

मैत्रीचं हे नातं, प्राथमिक - माध्यमिक विद्यार्थ्यांसाठी कधी आईचं - कधी ताईचं, कधी बाबांचं, मामाचं प्रेम घेऊन अधिक जिव्हाळ्याने व्यक्त होत असले, तरी पुढे उच्च माध्यमिकमध्ये या मैत्रीला एका सहृदय समुपदेशकाचं रूप येतं. अकरावी-बारावी या वयोगटातले अनेक गुंते हे मानसिक असतात; आणि त्यांचा आरंभ आधीच दोन-तीन वर्षे सुरू होतो. निरंकुश प्रसारमाध्यमे, स्त्री-पुरुष नात्यांचे बदलत गेलेले संदर्भ व चुकीच्या माहितीमुळे येणारी निराशा, 'टक्केकेंद्रित' यश-अपेक्षा, स्वत:हूनच निर्माण केलेली स्पर्धेची अतिरेकी जाणीव, यामुळे आलेले वैफल्य, सिनेस्टाइलने केलेले नायकपणाचे स्वप्न-रंजन, हे या वयातील प्रमुख गुंते आहेत; त्यालाही अर्थातच असंख्य पदर आहेत. पुढे जाऊन एक तारा कायमचा निखळण्यापूर्वी जर वर्गात व्यासपीठावर 'गुरू' पदी विराजमान असणारा शिक्षक प्रेमळ मैत्रभावाने समुपदेशक झाला, तर अनेक आयुष्ये गर्तेत जाण्यापासून वाचू शकतात, सावरू शकतात. टळलेले अपघात जसे कळत नाहीत; त्याप्रमाणे अशी सूर गवसलेली मने, आपल्या मैत्रीने बदलली याला पुरावा नसतो; श्रेयही

नसते; नसू दे; पण शिक्षकीपेशातील ते सर्वांत मोठे समाधान असते. आपण आठवून पहा अशा खूप समाधानाचे आपण धनी आहात.

विद्यार्थी-शिक्षक मैत्रीतील ही जवळीक प्रगल्भ हवी; इतकीही जवळीक नको, की संकेत चुकीचे जातील; नि इतकाही दुरावा नको, की संवादच होणार नाही. काही वेळा आडनिड वयातील या मुलांना आपल्या मैत्रभावनेचा परीघ कळत नाही. सुरुवातीच्या थोड्या मोकळेपणाने पुढे अतिभोंगळपणा होतो. हे 'अंतर' आपणच राखायला हवे. नात्यांचा आदर हा सुयोग्य अंतर राखूनच ठेवायला हवा. वयात येणाऱ्या मुलांना पौगंडावस्थेचे रूप-रंग, त्या वळणावर कळत नाहीत. झोपाळ्यावाचूनच्या स्वप्नरंजनात झुलू लागलेल्या ह्या मुलामुलींना, निसर्गाच्या चकव्यातल्या या हाका कळत नाहीत; म्हणूनच मैत्री करतानाही त्या मैत्रीला आदरयुक्त परिपक्वतेचे कवच हवे. योग्य वेळी परखडपणे बजावण्याचीही नैतिकता ही आपल्या व्यवसायाच्या निष्ठेचा भाग आहे.

आता आधुनिक काळात मुलं अगदी 'एकेरी'वर आली आहेत. बाईंच्या मॅडम झाल्या; 'गुरुजीं'चे 'सर'; हे ठीक, पण आता मी पाहतो - 'मिस मंजू आली नाही. 'संदीप सर नाइस टिच करतो.' असा पोरखेळ सुरू झाला आहे. सर्वच गोष्टी कायद्याने करता येत नाहीत; कराव्या लागू नयेत; संस्थेच्या वरिष्ठांनीच योग्य ती सवय विद्यार्थ्यांना लावायला हवी. काही शिक्षकांनाच 'हे' अतिमैत्रीचे पुढे नवे गुंते निर्माण करणारे, मैत्र आवडत असेल तर प्रसंगी वाईटपणा घेऊन स्पष्टपणे सांगायला हवं.

शिक्षकी पेशात मी आल्यावर, माझे वडील मला आरंभीच्या काळात नेहमी सांगायचे, 'तू विद्यार्थ्यांच्या खांद्यावर हात ठेवणे; नि तुझ्या विद्यार्थ्याने तुझ्या खांद्यावर हात ठेवणे; या दोन्ही क्रिया वरवर सारख्या वाटल्या, तरी त्याचे परिणाम गंभीर होऊ शकतात. मैत्रीपूर्ण मार्गदर्शक हो! सीमारेषा धूसर असतात; त्या समजून घे.'

ऐन तारुण्यात मला त्यांचं हे म्हणणं, चटकन रुचलं नसेल; पण त्या सीमारेषा न कळलेल्या अध्यापकांच्या व विद्यार्थिनींच्या आयुष्याचं पुढं काय मातेरे झाले ते मी डोळ्यांनी पाहिले. ही नाती नाजूक असतात; काचेसारखी! ती तशीच जपायची असतात. विशेषत: शिक्षकांच्या या पिढीसाठी मी हे स्पष्ट सांगितलं; त्याचा राग येऊ न देता, अंतर्मुख व्हावं ही माझी कळकळीची प्रार्थना आहे.

परंतु याच नात्यातून अध्यापन करतानाच समुपदेशक मैत्रभाव जपला तर विद्यार्थी आपले विस्तारलेले कुटुंब ठरते. एकमेकांच्या बदलता व्यावसायिक वाटा स्वीकारूनही; विद्यार्थ्यांचे पुढील भावविश्व आपल्या मुलांचेच असावे, अशा पाहण्यातून केव्हाही हाकेला धावून येणारे ते जन्मजीवलग ठरतात. रक्ताच्या नात्यापेक्षा ही हृदयीच्या जिव्हाळ्याची नाती अधिक आपली होतात.

आपण वर्गात पूर्ण केलेल्या पाठ्यपुस्तकांनी त्यांना इयत्ता पुढे सरकण्यास मार्गदर्शन केलेले असते; ते आपले व्यावसायिक यश असते. पण वेळोवेळी केलेले कौतुक, प्रोत्साहन, मार्गदर्शन, वळणावळणावर कधी सूचक, तर कधी ठळकपणे केलेल्या ''सावर रे!'' या भावनेच्या सूचना, यातून त्या विद्यार्थ्यांचे माणूसपण समृद्ध झालेले असते आणि त्याच्यातील 'माणूस' समग्रतेने समृद्ध व्हावा, संवेदनशील उत्कट व्हावा; सर्वांगीण विकासाने त्यातील कृतज्ञ नागरिक घडावा हेच तर शिक्षणाचे उद्दिष्ट आहे. त्या उद्दिष्टासाठीच व्यवसायापलीकडच्या डोळस मैत्रभावाची गरज आहे.

आपल्यासारखे असंख्य अध्यापक ह्या नात्यात तो मैत्रभाव संस्कारांनी जपतात; म्हणून तर मनाच्या पासबुकातील समाधान सतत वाढत रहाते. नववर्षाच्या आरंभी आंतरिक समाधानाचे हे धन सतत विकसित होत राहो हीच शुभेच्छा!

***

(लेखक हे ख्यातनाम कवी, लेखक, वक्ते, गीतकार आहेत.)

Email - vedashree.davane@gmail.com

डॉ. कलामांचा शालेय विद्यार्थ्यांशी सुसंवाद

दिनकर पाटील, पुणे

डॉ. ए.पी.जे. अब्दुल कलामांना सारे जण क्षेपणास्त्र पुरुष म्हणतात. ते भारताचे राष्ट्रपती होते; पण वृत्तीने अखेरपर्यंत शिक्षक होते. त्यांना मुलांमध्ये रमायला आवडायचे. त्यांच्याशी संवाद साधताना ते तल्लीन व्हायचे. हा संवाद म्हणजे भारताच्या भावी पिढीशी केलेला संवाद असायचा. २४ फेब्रुवारी २०१० रोजी त्यांनी कोल्हापूरमधील ७०० विद्यार्थ्यांशी दिलखुलास संवाद साधला. केशवराव भोसले नाट्यगृहामध्ये पार पडलेल्या प्रश्नोत्तरांची ही छोटीशी झलक...

२४ फेब्रुवारी, २०१० हा माझ्या जीवनातील अविस्मरणीय दिवस होता. या दिवशी डॉ. अब्दुल कलाम, भारताचे माजी राष्ट्रपती यांनी कोल्हापूर येथील ७०० शालेय विद्यार्थ्यांशी सुसंवाद साधला. त्यावेळी मी कोल्हापूर येथे शिक्षण उपसंचालक होतो आणि या कार्यक्रमाचे संपूर्ण नियोजन केले होते. कोल्हापूरच्या केशवराव भोसले नाट्यगृहामध्ये डॉ. अब्दुल कलाम यांनी जवळजवळ पाऊणतास विद्यार्थ्यांशी इंग्रजीमधून संवाद साधला. साधे, सोपे आणि समजेल असे इंग्रजी असू शकते हे त्यावेळी कळले. विद्यार्थ्यांच्या प्रश्नांना त्यांनी शेवटी उत्तरे दिली. विद्यार्थ्यांचे प्रश्न इतके होते की, सर्व प्रश्नांना उत्तरे देणे शक्य नव्हते म्हणून मी काही महत्त्वाचे प्रश्न ई-मेलद्वारे पाठविले. त्यांचीही उत्तरे तत्काळ मेलद्वारे प्राप्त झाली. विद्यार्थ्यांचे प्रश्न आणि त्यांना दिलेली उत्तरे ही निश्चितच शिक्षक, विद्यार्थी आणि शिक्षण क्षेत्रातील सर्वच घटकांना उपयुक्त आहेत; म्हणून या ठिकाणी देण्याचा प्रयत्न.

मोबाईल फोनचे काय परिणाम आहेत?

प्रत्येक दोन भारतीयांमागे एक मोबाईल फोन आहे. मोबाईल हे संपर्काचे साधन आहे. ऊस पिकविणारा शेतकरी मोबाईलवरून ऊसाचा प्रतिटन दर विचारू शकतो. जास्तीत जास्त पीक घेण्यासाठी कोणत्या प्रतीचे खत आवश्यक असते, याचीही तो माहिती घेऊ शकतो. अशा प्रकारे मोबाईलची मदत होते. मोबाईल आपला मित्र (सखा) आहे.

चीन साम्यवादाद्वारे यश संपादन करतो आहे, त्यामागे भारताला लोकशाहीद्वारे यश प्राप्त करणे शक्य आहे का?

प्रिय बालकांनो, तुम्हीच या प्रश्नाचे उत्तर द्याल. मी तुम्हांला दोन पर्याय देतो. तुमच्याकडे लोकशाही असलेला, तसेच साम्यवाद असलेला समाज आहे. यांपैकी कोणता समाज तुम्ही निवडाल? लोकशाही हवी असेल तर हात वर करा. (सर्वांनी हात वर केले आहेत, हे पाहिल्यानंतर) आता तुम्हीच उत्तर बघा.

संपूर्ण भारतभर समान पाठ्यक्रमाची अंमलबजावणी करणे शक्य आहे काय?

मला ते अधिक आवडेल. समान पाठ्यक्रम असल्यास शिक्षणाची गुणवत्ता वाढेल. आपल्या राष्ट्राची प्रगती कशी होत आहे हे सुद्धा समजेल. एकच नव्हे, तर सर्व विभागांची प्रगती होईल. मी समान पाठ्यक्रमास प्राधान्य देईन.

सर आपले परग्रहवासीयांबाबत काय मत आहे?

आपणाकडे सौरमंडळ आहे. सूर्याभोवती आठ ग्रह फिरतात. काही वर्षांपूर्वी नऊ ग्रह होते परंतु त्यांपैकी एक लहान असल्याने तो गृहीत धरला जात नाही. या आठ ग्रहांपैकी आतापर्यंत फक्त एका ग्रहावर मनुष्य, प्राणी, मासे व कीटक अशा अनेक गोष्टी आहेत. लक्षावधी आकाशगंगा आहेत आणि आपल्या आकाशगंगेत अब्जावधी तारे आहेत. प्रत्येक ताऱ्याचे पृथ्वीसारखे असंख्य ग्रह असतात. अशा ग्रहांवर उच्च प्रकारचे विकसित मनुष्य प्राणीजीवन असणे शक्य आहे. माझे मत आहे, की फक्त

आपल्याच सौर मंडळात जीवन हे वैशिष्ट्य नाही. मला वाटते की, आपल्या सौरमंडळात जीवन (Life) एकमेव नाही. हा प्रश्न चांगला आहे.

कृपया नॅनो तंत्रज्ञानाविषयी स्पष्टीकरण द्याल काय व जवळच्या भविष्यात त्याची उपयोगिता काय असेल?

नॅनो टेक्नॉलॉजी म्हणजे - कोणत्याही पदार्थाचे आपण तुकडे करीत गेलो तर त्या पदार्थाच्या $१०^{-९}$ कणाची गुणवत्ता वैशिष्ट्यपूर्ण असते. हे तंत्रज्ञान बायोटेक्नॉलॉजी व माहिती तंत्रज्ञान यांना जोडेल. या तिन्हींचा वापर करून तुम्हास एक यंत्रमानव निर्माण करता येईल. हा यंत्रमानव तुम्ही शरीरात टोचू शकता. हा यंत्रमानव (डॉक्टर) रोगाचा शोध घेईल व त्यावर उपचार करेल कारण ही डी.एन.ए. वर आधारित गोष्ट आहे; म्हणून नॅनो टेक्नॉलॉजी महत्त्वाचे क्षेत्र ठरणार आहे.

सध्या आपण कोणते संशोधन करीत आहात?

माझे तीन विद्यार्थी आहेत. (तू लहान मुलगी आहेस पण मोठा प्रश्न विचारतेस!) मी त्यांना पीएच.डी. साठी मार्गदर्शन करीत आहे. एकाचे नाव आहे जॉर्ज. तो मानसिकदृष्ट्या विकलांग बालकांचा अभ्यास करीत आहे. अशा मुलांच्या मेंदूत कोणता बिघाड (दोष) आहे. यावर तो संशोधन करीत आहे. माझा यात सहभाग आहे. ग्रामीण भारताला नागरी (शहरी) सुविधा देण्याबाबतच्या दुसऱ्या संशोधनात मी गुंतलो आहे. अनेक प्रकारच्या तंत्रज्ञानाची त्यासाठी गरज आहे व मी त्यावर कार्य करीत आहे.

क्लोनिंग तंत्रज्ञानाचा वापर करून बुद्धिमान माणूस निर्माण करणे शक्य आहे का?

मी वैयक्तिकपणे विश्वास ठेवतो की, तुम्ही आणि मी, आपणा सर्वांना ईश्वराने अब्जावधी वर्षे जेनेटिक इंजिनिअरिंगचा वापर करून निर्माण केले आहे. ईश्वर हा एक अभियंता आहे. आपल्यापैकी प्रत्येकाच्या मेंदूस अब्जावधी वर्षांचा अनुभव मिळालेला आहे. कोणतेही क्लोनिंग एका बुद्धिमान माणसाची पुनरावृत्ती करू शकत नाही परंतु क्लोनिंगद्वारे मानवी अवयव निर्माण केले जाऊ शकतात. डोळे, नाक, कान, यकृत इ. अवयव क्लोनिंगद्वारे निर्माण केले जाऊ शकतात. मात्र मी मनुष्यप्राण्याच्या क्लोनिंग विरोधात आहे.

कृपया आपल्या जीवनातील एखादा अविस्मरणीय प्रसंग सांगा?

माझ्या जीवनावर तीन व्यक्तींनी प्रभाव पाडलेला आहे:

१. प्रा. विक्रम साराभाई, ज्यांनी मला माझ्या जीवनाचे ध्येय दिले. ७ वर्षे मी त्यांच्या शाळेत काम केले आहे.
२. प्रा. सतीश धवन, ज्यांनी भारतातील पहिला एस. एल. व्ही. प्रकल्प (Sattelite Launch Vehicle) यंत्रणा मजवर सोपविला.
३. डॉ. ब्रम्हप्रकाश हे थोर अणुवैज्ञानिक व महान व्यक्ती होते.

वरील तीन थोर व्यक्तींनी मला प्रभावित केले आहे.

आपल्या संशोधनकार्यापैकी सर्वांत महत्त्वाचे संशोधन कोणते?

माझ्या कार्यगटाने १९८० मध्ये उपग्रह प्रक्षेपण वाहक (SD) तयार केला. आम्ही अवकाशात उपग्रह सोडला. याचा मला अतिशय आनंद झाला. १९८९ मध्ये २००० कि.मी. पर्यंत लक्ष्य भेदणारा अग्निबाण तयार केला. त्याचाही मला आनंद वाटला. नंतर सन १९९८मध्ये उन्हाळ्यात राजस्थानमध्ये ५०° तापमान असताना अण्वस्त्रचाचणी करून भारत अण्वस्त्रे असणारा देश बनला. याचासुद्धा आम्हा सर्वांना खूप आनंद होतो. चौथा क्षण मला अत्यानंद देतो. अग्निबाण बनविण्यासाठी वापर केल्या जाणाऱ्या पदार्थांचा उपयोग पोलिओग्रस्त मुलांच्या कॅलिपर्सचे वजन कमी करण्यासाठी करण्यात आला. ४ कि.ग्रॅ. वजन असणाऱ्या कॅलिपर्सचे वजन ४०० ग्रॅम पर्यंत कमी करण्यात आले व पोलिओग्रस्त मुले पळू लागली. त्यांच्या मातांच्या डोळ्यांत अश्रू आले. हा माझ्यासाठी अत्यंत आनंदाचा क्षण होता.

राष्ट्रीय छात्र सेनेचा छात्र म्हणून देशातील बाल-कामगारांचे प्रमाण कमी करण्यासाठी मी काय करू शकतो?

माझ्या माहितीप्रमाणे बालकामगारविरोधी कायदा आहे; परंतु जर अशी मुले आपणास आढळली तर हा कायदा प्रभावी ठरणार नाही. हा कायदा प्रभावी करण्यासाठी अशा मुलांना शिक्षण देण्याची सुविधा निर्माण करावी लागेल. तरुण मुलगा म्हणून तुझी चांगली आर्थिक क्षमता असेल तर अशा मुलांना शिक्षण दे.

तत्कालीन उपसंचालक शिक्षण, संचलनालय या नात्याने महामहीम राष्ट्रपती डॉ.ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांना विचारलेले पाच प्रश्न व मा. राष्ट्रपती यांचेद्वारा प्राप्त उत्तरे :

प्रश्न १ : आपल्याला ज्ञान देणारे शिक्षण आणि उपजीविकेसाठी मदत करणारे शिक्षण यांपैकी आदर्श शिक्षण कोणते?

उत्तर : ज्ञान हा शिक्षणाचा अत्यंत महत्त्वाचा पैलू आहे. ज्ञानाचा उपयोग हुशारीने उदरनिर्वाहासाठी केला जाऊ शकतो. यापेक्षाही शिक्षणाचा अत्यंत महत्त्वाचा पैलू म्हणजे युवकांचे सबलीकरण करणे, ज्याद्वारे त्यांना चांगले व वाईट आणि चूक की बरोबर यांतील भेद जाणता येईल.

प्रश्न : आपण माझे शिक्षक आहात आणि जर मी माझा गृहपाठ केलेला नसेल तर आपण मला कोणत्या प्रकारची शिक्षा द्याल ?

उत्तर : मी तुझ्याबरोबर बसून तुझा गृहपाठ करून घेईन.

प्रश्न ३ : राष्ट्रपती आणि वैज्ञानिक या दोन भूमिकांमधील समतोल आपण कसा साधता?

उत्तर : वैज्ञानिक म्हणून मी देशासाठी ५०० तज्ज्ञांच्या मदतीने दृष्टिक्षेप २०२० (व्हिजन २०२०) विकसित केले आहे. राष्ट्रपती म्हणून मी या दृष्टिक्षेपाचे देशातील सर्व भागधारकांकरिता विपणन (मार्केटिंग) करू शकतो.

प्रश्न ४ : शेतीआधारित अर्थव्यवस्था सुधारण्याकरिता काय करायला हवे असे आपणांस वाटते?

उत्तर : शेती हा प्रतिष्ठित व्यवसाय बनणे आवश्यक आहे. शेतकऱ्यांच्या कल्याणासाठी शिक्षक, नियोजक, संशोधक आणि उद्योग व्यावसायिक या सगळ्यांनी मिळून त्यांच्याबरोबर काम करायला हवे. खेडेगावामध्ये एक प्रकल्प म्हणून शेतीच्या विकासासाठी योगदान देणाऱ्या विद्यार्थ्यांना आपल्या शिक्षणव्यवस्थेने क्रेडिट द्यायला हवे.

प्रश्न ५ : अपयश आल्याने आत्महत्या करणाऱ्या युवकांना आपण काय सल्ला द्याल ?

उत्तर : युवकांनी 'मी करू शकतो, आपण करू शकतो आणि राष्ट्र करू शकते' असा आत्मविश्वास स्वतःमध्ये विकसित करावा. एकदा हा आत्मविश्वास रुजविला गेला की, विद्यार्थ्यांना अपयशाचे भय वाटणार नाही. त्यांना तो टिकवून ठेवण्यासाठी व यशस्वी होण्यासाठी बळ देईल. सर्व शाळांमध्ये हेच प्रत्येक विद्यार्थ्याला शिकविण्याची गरज आहे.

***

(लेखक महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे येथे संचालक म्हणून कार्यरत आहेत.)

वाचकांचे अभिप्राय

सप्रेम नमस्कार,

'शिक्षण संक्रमण' नोव्हें २०२० या अंकातील सर्वच लेख उल्लेखनीय आहेत. परंतु मला प्रा. प्रवीण दवणे सर लिखित 'प्रयोगशीलता अध्यापनातील प्राणवायू' हा अप्रतिम लेख अधिक भावला, कारण आपण आपला व्यवसाय अधिक आनंददायी करण्यासाठी नवनिर्मिती केवळ आवश्यक नाही. तर ती अध्यापनाचा प्राणच आहे, हे सरांचे म्हणणे मला मनोमन पटले.

या क्षेत्रात मनापासून वेगळे काही करू इच्छिणाऱ्यांना मी हे निश्चित सांगेन की, प्रयोगशीलता, सतत नवनवे देण्याचा प्रामाणिक ध्यास हाच प्राणवायू करा.

सरांना मनोमन धन्यवाद !

श्री. मनोजकुमार ना. खडके, जगदंब विद्यालय, पोखरापूर
ता. मोहोळ, जि. सोलापूर

डॉ. शकुंतला काळे यांच्याशी मुक्त संवाद

मुलाखतकार : डॉ. लतिका भानुशाली

विशेष सहाय्य : सलिल वाघमारे

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळाच्या अध्यक्षा डॉ. शकुंतला काळे या ३१ डिसेंबर २०२० रोजी सेवानिवृत्त होत आहेत. कर्तृत्ववान, बुद्धिमान व कार्यकुशल प्रसन्न व्यक्तिमत्त्व लाभलेल्या अधिकारी आपल्या सहअधिकारी, सहकर्मचारी, विद्यार्थी, पालक यांच्याशी जेव्हा संवाद साधतात तेव्हा त्यांच्यातील माणुसकीचा निखळ झरा अनुभवयाला मिळतो. त्याच बरोबर त्यांची सौंदर्यात्मक दृष्टी, त्यांच्या बोलण्यातून अलंकारिक भाषेचा अनुभवही आपल्याला येतो अशा या अध्यक्षांशी साधलेला मुक्त संवाद.

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळाच्या अध्यक्षा डॉ. शकुंतला काळे या येत्या ३१ डिसेंबर २०२० रोजी नियम वयोमानाने सेवानिवृत्त होत आहेत. यानिमित्ताने त्यांच्याशी साधलेला मुक्त संवाद.

व्यक्तीच्या सार्वजनिक प्रतिमेच्याआड एक संवेदनशील चेहरा दडलेला असतो, याचा साक्षात्कार डॉ. शकुंतला काळे यांना प्रत्यक्ष भेटल्यावरच होतो. कर्तृत्ववान, बुद्धिमान, कार्यकुशल स्त्री; त्याचबरोबर करारी आणि दृढनिश्चयी व्यक्तिमत्त्व अशी ओळख असलेल्या मॅडम आपले सहअधिकारी, सहकर्मचारी, शिक्षक-शिक्षकेतर कर्मचारी, विद्यार्थी आणि त्यांच्या संपर्कात येणाऱ्या महिलांबरोबर संवाद साधतात तेव्हा त्यांच्यातील माणुसकीचा निखळ वाहणारा झरा तर अनुभवायला मिळतोच, पण त्याचबरोबर त्यांची कलासक्त सौंदर्यात्मक दृष्टी, त्यांच्या बोलण्यात येणारी ललित भाषेची अलंकारिकता याही बाबी मनावर आपोआप ठसत जातात. २५ सप्टेंबर २०१७ पासून महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळाच्या अध्यक्षा या नात्याने डॉ. शकुंतला काळे यांनी मंडळाच्या कार्यप्रणालीत अनेक सकारात्मक बदल घडवून आणले. कोविड-१९च्या भयंकर महामारीतसुद्धा मंडळाचा कारभार सुरळीत चालू ठेवून, निकालाचे शिवधनुष्य पेलण्याच्या अवघड कामाचे श्रेय हे नि:शंकपणे डॉ.काळे यांच्याकडे जाते. १५ सप्टेंबर २०१७ ते ३१ डिसेंबर २०२० या त्याच्या कार्यकाळात त्यांनी मंडळात विविध योजना राबवल्या.

डॉ.लतिका भानुशाली: इयत्ता दहावी आणि बारावीच्या परीक्षा या विद्यार्थ्यांच्या आयुष्यातील दोन महत्त्वाच्या परीक्षा; किंबहुना आयुष्याला निर्णायक वळण देणारा हा महत्त्वाचा टप्पा. महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळाने वर्षानुवर्षे ही जबाबदारी सुरळीतपणे पार पाडली आहे. २०१७ पासून या मंडळाची धुरा समर्थपणे सांभाळणाऱ्या डॉ. शकुंतला काळे यांच्याबरोबर आपण संवाद साधत आहोत. स्वत: मॅडमचे जीवनही संघर्षमय आणि प्रेरणादायी तर आहेच पण त्याही पलीकडे जाऊन हा जीवनप्रवास आपल्याला अंतर्मुख करतो. ग्रामीण भाग, तिथले सुविधाविरहित वातावरण, विषमता या सगळ्यांकडे डोळसपणे पाहायला शिकवतो. कुसुमाग्रजांच्या शब्दांत हा प्रवास मांडायचा तर म्हणता येईल की,

'पदोपदी पसरून निखारे, आपुल्याच हाती
होऊनिया बेहोश धावलो ध्येयपथावरती...'

नमस्कार मॅडम

डॉ. शकुंतला काळे : नमस्कार

डॉ. लतिका भानुशाली : आपलं बालपण घोडेगावसारख्या गावात गेले. त्या छोट्याशा गावातील शाळा, तिथलं वातावरण, तुमची कौटुंबिक पार्श्वभूमी याविषयीची उत्सुकता तर आहेच; पण त्याशिवाय एक स्त्री, गृहिणी, प्रशासकीय अधिकारी, माता या सर्वच भूमिकांमधून आपल्याला जाणून घ्यायची इच्छा आहे. आपल्या बालपणाविषयी काय सांगाल?

डॉ. शकुंतला काळे : घोडेगाव हे गाव, शहर आणि गाव यांच्या सीमारेषेवर आहे. फारतर त्याला ग्रामीण भागातील शहर म्हणता येईल. घोडेगाव हे आंबेगाव तालुक्यात आहे; पण या तालुक्याचा कारभार घोडेगावातून चालतो. माझ्या लहानपणी गावात सुधारणा अशा फारशा नव्हत्याच. गावात बाजार भरत असल्याने पंचक्रोशीत घोडेगाव प्रसिद्ध होते. याच गावातून पश्चिम पट्ट्यातला सगळा व्यवहार चालतो. माझं सातवीपर्यंतच प्राथमिक शिक्षण घोडेगावच्या जीवन शिक्षण विद्यामंदिर, शाळा क्रमांक २ या मुलींच्या शाळेत पूर्ण झालं. या शाळेच्या मुख्याध्यापिका नर्मदाबाई जोशी या बालविधवा होत्या. त्यांना मुलींच्या शिक्षणाबद्दल खूप आस्था व प्रेम होतं. त्यामुळे स्त्रीशिक्षणासाठीच आपलं सगळं जीवन त्यांनी वाहून घेतलं होतं. त्यांची शिस्त, त्यांचा करारीपणा, त्यांची मुलींच्या शिक्षणाप्रति असलेली तळमळ ही त्यांच्या दररोजच्या दैनंदिन वागण्यामध्ये प्रतिबिंबित व्हायची. त्यांच्याबद्दल विद्यार्थिनी आणि शिक्षक दोघांनाही आदरयुक्त दरारा होता.

मी पाचवीला असताना माझ्या वडिलांचे निधन झाले. मला भाऊ-बहीण-काका-मामा असं कोणीच सख्खे नातेवाईक नव्हते. त्यामुळे वडील गेल्यावर माझ्या आईची आई आमच्याकडे राहायला आली. त्या दोघी, वडिलांचे वडील आणि मी असे एकूण चार माणसांचे कुटुंब होते.

आमची जिराईत शेती होती. त्यातून फार काही उत्पन्न नव्हतेच. बैलही नव्हते. ती शेती आम्ही इतरांना मक्त्याने म्हणजे खंडाने करायला द्यायचो. इतर वेळी आई इतरांच्या शेतात तसेच पाझर तलावांच्या कामावर मजुरीसाठी जायची आणि चार जणांचे कुटुंब पोसण्याचा प्रयत्न करायची. बाकी उत्पन्न काहीच नव्हतं. शाळेत मात्र माझी विविध गोष्टींची ओळख झाली. माझ्यातील वक्तृत्व गुणामुळे मी हेडबाईंची लाडकी विद्यार्थिनी होते. माझे वडील गेल्यानंतर आईने अत्यंत हिमतीने कुटुंबाचे भरणपोषण केले.

त्याचवेळी शिक्षणक्षेत्रात मोठा बदल झाला. १९७१-७२च्या काळात ५ वीचे वर्ग हे हायस्कूलला जोडले गेले. बरेचसे विद्यार्थी हायस्कूलला गेले. मला मात्र माझ्या शाळेने आणि मुख्याध्यापक बाईंनी हायस्कूलला जाऊ दिले नाही. त्यामुळे मी त्याच शाळेत राहिले. यात फार काही तोटा नव्हता पण एकच गोष्ट होती की तिथे पाचवीपासून इंग्रजी होतं आणि इकडे मात्र इंग्रजी दुय्यमच होते. म्हणजे आमचे इंग्रजी आठवीपासून सुरू व्हायचे. त्यामुळे पाचवीनंतर हायस्कूलला गेलेल्या विद्यार्थ्यांना हायर इंग्लिशचा लाभ व्हायचा. तो मात्र मला मिळाला नाही.

डॉ. लतिका भानुशाली : साधारणपणे आर्थिक परिस्थिती किंवा काळाचा रेटा म्हणा; पण आपल्या आईने आपल्या विवाहाचा फार लवकरच निर्णय घेतला. आपले लग्न फार लहान वयातच झाले. आपण याकडे कसे पाहता?

डॉ. शकुंतला काळे : याला दोन कारणे होती. एक म्हणजे अकरावी-बारावीची सुविधा गावात नव्हती. गावापासून १३ किलोमीटर अंतरावर मंचर नावाचं गाव आहे आणि त्या गावात पुढच्या शिक्षणाची सोय होती. पण गावाबाहेर मला पाठवायला आई तयार नव्हती, शिवाय पुढील शिक्षणाची आमची ऐपतदेखील नव्हती. मी दहावीला शाळेत मुलींमध्ये पहिली आले. सगळेजण माझं कौतुक करत होते, माझ्या पुढील शिक्षणासाठी मला प्रोत्साहन देत होते. परिस्थितीमुळे आईला मला पुढे शिकवणे परवडणारे नव्हते. त्याचवेळी विवाहाचे स्थळ आले, माझे होऊ घातलेले सासरे आईला म्हणाले, "सुनेला पुढे शिकवायला आम्ही तयार आहोत." त्यांचे बोलणे आईच्या पथ्यावर पडले. परिस्थितीचा रेटाही होताच. मुलीला पुढे शिकवण्याच्या शिक्षकांच्या मताकडे दुर्लक्ष करून दहावीचा निकाल लागल्यावर लगेच माझे लग्न लावण्यात आले.

डॉ. लतिका भानुशाली : मुलीही बऱ्याच वेळा लग्नानंतर घर, संसार, पती, मुलं याच्यापलीकडे फारसा विचार करत नाही. तुम्हीही लहान वयात संसारात पडलात. सगळं व्यवस्थित असतानासुद्धा पुढील शिक्षणासाठी तुम्हाला ऊर्जा कुठून मिळाली? विशेषत: स्पर्धा परीक्षांची प्रेरणा कोणामुळे मिळाली?

डॉ. शकुंतला काळे : त्यावेळी खरंतर संस्कार करणारं असं घरात कुणीच नव्हतं. माझी आई अशिक्षित होती. वडील तिसरीपर्यंत शिकले होते. माझ्या आईवडिलांच्या विवाहानंतर तब्बल १८ वर्षांनी माझा जन्म झाला. पण समज येण्याआधीच पितृछत्र हरपले. त्यामुळे शिक्षणाचे महत्त्व सांगणारे घरी कोणीही नव्हते. मला वाचनाची खूप आवड होती. खेळात फारशी गती नसली तरी वक्तृत्व स्पर्धा व निबंध स्पर्धा यांमध्ये मात्र मी नेहमी चमकायची. मी लिहिलेले निबंध माझ्या सर्व शिक्षकांना खूप आवडायचे. श्रीमती पोटफोडे नावाच्या मॅडम मला वक्तृत्व स्पर्धेत भाग घेण्यासाठी खूप प्रोत्साहन द्यायच्या. इतर सगळे शिक्षक मला आपल्या मुलीप्रमाणेच वागवायचे. आजही या शिक्षकांसमोर माझे नुसते नावही काढले तर आठवणींनी त्यांच्या डोळ्यांतून आनंदाश्रू वाहायला लागतात. असे नि:स्वार्थ प्रेम करणारे शिक्षक मला शाळेत लाभले. डॉक्टर होण्यासाठी मी अकरावीला विज्ञान शाखेत प्रवेश घेतला. तिथे अभ्यासाचे माध्यम इंग्रजी होते पण तरीही मला भाषेची फारशी अडचण येत नव्हती. माझे पती हे शिक्षक होते त्यामुळे त्यांच्या इच्छेनुसार मी विज्ञानशाखा सोडून शिक्षकीपेशात येण्यासाठी डी.एड.ला प्रवेश घेतला. डी.एड.च्या दोन्ही वर्षी मी प्रथम आले. त्यानंतर ज्या शाळेत मी शिकले, तिथेच लिव्ह व्हेकन्सीवर माझी नेमणूक झाली आणि शिक्षक म्हणून माझा प्रवास सुरू झाला; पण शिकण्याची ऊर्मी काही गप्प बसू देत नव्हती. नंतर मला कळलं की डी.एड. झाल्यावर प्रथम वर्ष कला शाखेला बाहेरून प्रवेश मिळू शकतो. त्यामुळे कलाशाखेची पदवी बाहेरून बसून पूर्ण केली आणि पदवीधर झाले. पतीची बदली इथल्या शाळेत होत नसल्याने मी हायस्कूलचा राजीनामा देऊन, जिल्हा परिषदेच्या शाळेत रुजू झाले. माझे पहिले पोस्टिंग वडगाव मावळ येथे झाले.

डॉ. लतिका भानुशाली : एकाच वेळी नोकरी, अध्ययन आणि गृहिणीपद या तिहेरी भूमिकेचे आव्हान आपण कसे पेललेत?

डॉ. शकुंतला काळे : याचं खरं उत्तर म्हणजे 'इच्छा असेल तर मार्ग दिसेल' हे आहे. शिक्षणाच्या दुर्दम्य इच्छेपुढे कष्टाचं काही वाटतच नव्हतं. आमचं एकत्र कुटुंब होतं. घरकामाला बाई वगैरे प्रकार फार दूरची गोष्ट होती. मी पहाटे तीनला उठून ३ ते ५ अभ्यास करायचे. नोकरी लागल्यानंतर लवकरच माझ्या मुलाचा जन्म झाला. कित्येक वेळा मुलाला मांडीवर घेऊन, जागून मी अभ्यासाला बसायचे. प्रथमवर्ष कलाशाखा पदवीच्या वेळी माझ्या मुलाचा जन्म होऊन फक्त १३ दिवस झाले होते. आणि १४ व्या दिवशी मी प्रथमसत्राची परीक्षा द्यायला, तेरा किलोमीटरचा प्रवास करून परीक्षाकेंद्रावर गेले. त्यावेळी बायका बाळंतपणानंतर सव्वा महिना घराबाहेरदेखील पडू शकत नसत. त्यामुळे मला, माझ्या आईला सगळेच जण नावं ठेवत. त्यांच्या मते परीक्षेला एवढं महत्त्व द्यायची गरज नव्हती. मला मात्र एक परीक्षा चुकवणे म्हणजे आयुष्यातील सहा महिने फुकट घालविण्यासारखे वाटत होते. एकदा शिक्षणात खंड पडला तर पुन्हा संधी मिळेल किंवा नाही ही भीतीसुद्धा माझ्या मनात होतीच.

डॉ. लतिका भानुशाली : बाळाला आईच्या ताब्यात देऊन परीक्षेचा गड उतरणारी हिरकणीच साक्षात तुमच्या रूपात आम्ही पाहतोय. मातृत्व आणि प्रशासकीय नेतृत्व यापैकी सर्वांत जास्त आव्हानात्मक भूमिका कोणती वाटते?

डॉ. शकुंतला काळे : माझ्या मते दोन्ही कामे आव्हानात्मक आहेत. एकीकडे तुमचं कर्तृत्व, तुमचं पोटेन्शिअल तुम्हाला सिद्ध करावं लागतं, तर दुसरीकडे मातृत्व, वात्सल्य यालाही न्याय द्यावा लागतो. या दोन्ही भूमिकांना तुम्ही पर्यायही देऊ शकत नाही किंवा कोणता शॉर्टकटसुद्धा वापरू शकत नाही. मुलांची नैसर्गिक ओढ असते ती मातेकडेच. त्यामुळे आईने आपल्याला वेळ द्यावा, आपला अभ्यास घ्यावा. आपल्यासाठी खाण्याचे पदार्थ बनवावेत या सगळ्यांसाठी त्यांचा हट्ट असतो. मलाही या सगळ्या गोष्टी करणं भागच होतं. मुलाच्या लहानपणी मी सोलापूरला

उपशिक्षणाधिकारी होते. त्याच वेळी मी एम.पी.एस.सी.ची परीक्षा पुन्हा देऊन क्लास वन ऑफिसर झाले. त्यावेळी मी स्त्री शिक्षण विभाग प्रमुख होते. स्त्रियांचे मेळावे घेणं, स्त्रीशिक्षणासाठी प्रबोधन करणं, मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देणं, स्त्रीपुरुष समानता हे मूल्य रुजविण्यासाठी विविध उपक्रम घेणे अशी कामे करावी लागत. माझ्या वाणीत आणि कृतीमध्ये तफावत असू नये यासाठी मी सतत दक्ष असायचे. या सगळ्या गडबडीत आई या नात्याने माझी जबाबदारीही पार पाडत होते. मला असं वाटतं की त्या त्या वेळेला जी परिस्थिती समोर आली ती परिस्थितीच माझं बळ बनत गेली. तीच माझी प्रेरणा ठरली.

डॉ. लतिका भानुशाली : यानिमित्ताने एक प्रसंग मुद्दाम उद्धृत करावासा वाटतो, लोकसभा अध्यक्ष श्रीमती सुमित्राताई महाजन यांनीही एकदा ज्येष्ठ राजकारणी श्रीमती सुषमा स्वराज यांना गाडीत एक तास तिष्ठत ठेवले होते कारण त्यांचा मुलगा आईच्या हातचा लाडू खाण्यासाठी हटून बसला होता. त्यावेळी सुमित्राताईंचे म्हणणे होते की, माझ्या मुलाचे बालपण परत येणार नव्हते. या अशा उदाहरणांतून लक्षात येतं की मातृत्व आणि नेतृत्व ही दोन्ही कामं एकाच वेळी सांभाळणं ही तारेवरची कसरत आहे. तुम्ही या दोन्ही भूमिकेत समतोल साधलात. खरोखर ही भूमिका स्त्रियांसाठी प्रेरणादायी ठरेल यात वादच नाही.

डॉ. शकुंतला काळे : असे अडचणींचे प्रसंग अनेकदा आले. पण त्यातूनच आपण सबळ होत जातो. काही वेळेला मनामध्ये प्रचंड भावनिक आंदोलने निर्माण होतात. अशावेळी कोणत्या वेळेला महत्त्व द्यायचे, कशाला महत्त्व द्यायचे याविषयी मनात खूप संभ्रम असतो. काही वेळा भावना वरचढ ठरतात, काही वेळेला कर्तव्य श्रेष्ठ ठरते. अशा या दोन्ही भूमिका जगताना आपण सुपरवुमन बनण्याचा प्रयत्न करतो. मीही त्याला अपवाद नाही.

डॉ. लतिका भानुशाली : नोकरी वगैरे सुरळीत सुरू असतानासुद्धा स्पर्धापरीक्षांकडे आपण जावं हे ठरवण्यामागे कोणती प्रेरणा होती ?

डॉ. शकुंतला काळे : स्पर्धापरीक्षांबाबत खूप मोठी जागरुकता आमच्याकडे अजिबात नव्हती. माझ्या परिचयाचे एक शिक्षक ही परीक्षा उत्तीर्ण झाले होते. परीक्षा देण्याबाबत माझ्या सासऱ्यांनी प्रोत्साहन दिले. त्याचवेळी यासंदर्भात वर्तमानपत्रात एक जाहिरात आली होती. ती पाहून पोस्टात जाऊन मी एम.पी.एस.सी.साठी फॉर्म भरला. मग जमेल तसा अभ्यास करत गेले. त्यावेळी मी सासऱ्यांना हट्टाने रेडिओ विकत घ्यायला लावला होता. रेडिओच्या बातम्यांमधून सामान्यज्ञान वाढविण्याचा प्रयत्न केला. शिवाय इतर पुस्तकं होतीच. त्याच्या आधारे परीक्षेची तयारी केली. रेडिओवरच्या बातम्या ऐकण्याची सवय माझ्या इतकी अंगवळणी पडली होती, की इतर कुठलंही काम करत असताना, बातम्या लागल्या की मुलगा धावत रेडिओ माझ्या कानाला लावून 'मम्मी तुझ्या बातम्या लागल्या, बघ' असं म्हणायचा.

डॉ. लतिका भानुशाली : आपण पुणे, सोलापूर, कोकण अशा तिन्ही ठिकाणी अधिकारी म्हणून जबाबदारी पार पाडलीत. या तिन्ही विभागांची वेगवेगळी काय वैशिष्ट्ये सांगता येतील ?

डॉ. शकुंतला काळे : सोलापूरला शिक्षकाच्या भूमिकेतून मी थेट अधिकारी पदावर विराजमान झाले होते. अधिकारी म्हणून काम करताना कामाच्या कक्षा समजून घ्याव्या लागल्या. अशाप्रकारे काही वाचून, काही अनुभवाने, काही निरीक्षणातून मी शिकत गेले. जरी माझ्याकडे शहरी शाळांची जबाबदारी होती, तरीसुद्धा शिक्षणाधिकाऱ्यांना सांगून प्रत्येक तालुक्याच्या दोन-दोन शाळा पर्यवेक्षणासाठी मी निवडल्या होत्या. त्यामुळे तो भाग व्यवस्थित कळला. प्रशासकीय सेवेत लोकांशी थेट संपर्क येतो. तुम्ही जसे काम करता तसा तुम्हाला जनाधार किंवा लोकांकडून प्रतिसाद मिळतो. मी सोलापूरला दीड वर्ष होते. त्याकाळात सगळ्या वरिष्ठ पदाधिकाऱ्यांनी मला खूप सहकार्य केले. पुण्यात मी SCERT मध्ये काम केलं. स्त्रीशिक्षण आणि विस्तार विभाग प्रमुख म्हणून मी काम करत होते. पुणे महानगरपालिका येथे शिक्षणाधिकारी झाल्यानंतर तिथले काम वेगळे होते. तिथे बहुतेक करून झोपडपट्टीमधून येणारी मुले होती. त्यांचा दहावीचा निकाल कमी लागत होता. हा निकाल उंचावण्यासाठी काही ठोस काम करणे भाग होते. अकरा महिन्यांच्या त्या कालावधीत दहावीच्या प्रत्येक तुकडीशी मी वेगवेगळ्या शाळांमध्ये जाऊन संवाद साधला. मुलांच्या मनावर

कदाचित त्याचा वेगळा परिणाम झाला असावा. पण त्या काळात हा निकाल वीस टक्क्यांनी वाढला. पुण्यात विभागीय मंडळात मी सचिव म्हणून काम केलं. तिथली वेगळी आव्हानं होती. कोकणातील अनुभव आणखीन वेगळा होता. सिंधुदुर्ग, रत्नागिरीमध्ये प्रत्येक तालुक्यात वेगळे उपक्रम राबवले. त्याला खूप चांगला प्रतिसाद मिळाला. परीक्षक, नियामकांचे उद्बोधन आयोजित केले. विद्यार्थी, शिक्षक, पालक, मुख्याध्यापक यांचे एकत्रित उद्बोधन संमेलन प्रत्येक शाळेत आयोजित केले. प्रत्येक तालुक्यात एकेक डेमो मेळावा घेतला. विद्यार्थी-पालक-मुख्याध्यापक अशा सगळ्यांत समन्वय साधला. मला वाटतं प्रत्येक भागाचं वेगळं वैशिष्ट्य असतं, हे लक्षात घेऊन आपल्या अनुभवाच्या आधारे कामाची गुणवत्ता वाढविणे हे प्रत्येक अधिकाऱ्याचं कर्तव्यच असतं.

डॉ. लतिका भानुशाली : महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळाची धुरा आपण आता सांभाळत आहात. इतर विभागातील जबाबदाऱ्या आणि राज्यमंडळाच्या जबाबदाऱ्या यात काय भेद आहेत का की कामाचे स्वरूप सारखेच आहे?

डॉ. शकुंतला काळे : नाही. हे काम पूर्णपणे वेगळे आहे. दरवर्षी साधारण १७ लाख १०वीचे विद्यार्थी आणि १४ ते १५ लाख बारावीचे विद्यार्थी परीक्षेला बसतात. या सगळ्या परीक्षा ठरलेल्या वेळी घ्याव्याच लागतात. परीक्षेतील गोपनीयता आणि परीक्षेबद्दल जनसामान्यांच्या मनात विश्वास निर्माण करणे, हे मोठं आव्हान असतं. त्याचबरोबर वस्तुनिष्ठ पद्धतीने निकाल लावणे हे तर खूपच जबाबदारीचं काम आहे. त्यात सर्वांत जास्त आव्हान ठरले ते मार्च २०२०ची परीक्षा. दहावीच्या शेवटच्या, भूगोलाच्या परीक्षेच्या वेळी लॉकडाऊन झाले. कोविडमुळे सगळेच धास्तावले होते. अशा परिस्थितीत निकाल लावणे खूप कठीण होते. अधिकारी वर्गाचं मनोधैर्य वाढविणे, कर्मचाऱ्यांना या परिस्थितीत कार्यप्रवृत्त करणे हे मोठे आव्हान होते. पण त्यासाठी मला सर्वांनी सहकार्य केलं. मंत्री महोदय, अपर मुख्य सचिव, शिक्षण आयुक्त, माझे सहकारी, कर्मचारी या सगळ्यांच्या पाठबळावर हे काम पार पडले. पुनर्मूल्यांकनासाठी विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष येण्याशिवाय पर्याय नसतो; पण आम्ही पुनर्मूल्यांकन ऑनलाईन तयार करण्यासाठी एक कार्यप्रणाली तयार केली. त्यामुळे प्रत्यक्ष न येता विद्यार्थ्याला त्याच्या छायांकित प्रती संगणकावर उपलब्ध झाल्या. पूर्वी उत्तरपत्रिकेतील सूचना इंग्रजीत असत. त्याचेही इंग्रजीबरोबर मराठी रूपांतर करून घेतले. 'शिक्षण संक्रमण' अंकाच्या स्वरूपात बदल केला. अंक ऑनलाईन केला.

सर्व विभागीय मंडळातील परीक्षक, नियामक, केंद्रसंचालक, परीरक्षक या चार घटकांच्या कामाचे सुसूत्रीकरण केले, त्याचबरोबर शाळा व कनिष्ठ महाविद्यालयांचे ऑनलाईन प्रोफाईल तयार केले. दहावी-बारावीच्या विद्यार्थ्यांची ऑनलाईन प्रवेशपत्रे, देण्याबरोबरच परीक्षा शुल्क ऑनलाईन पद्धतीने जमा होईल याची व्यवस्था केली. 'शिक्षण संक्रमण' अंकाचे ॲप विकसित करून, अंक ऑनलाईन प्रसिद्ध करण्याची व्यवस्था करण्यात आली. योग्यता प्रमाणपत्र, स्थलांतर प्रमाणपत्र, समकक्षता यात एकसूत्रता आणली. इयत्ता दहावी-बारावीचे मूल्यमापन आराखडे, घटकनिहाय गुणविभागणी, अंतर्गत मूल्यमापन योजना तयार करून शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्यात आले. हे आराखडे वेबसाईटवर उपलब्ध करून देण्यात आले. सेंटर प्रोफाईल व विद्यार्थ्यांच्या उत्तरपत्रिकांच्या ऑनलाईन व्हेरिफीकेशन करण्याची सुविधा निर्माण केली.

डॉ. लतिका भानुशाली : याशिवाय आपल्या सहकाऱ्यांना प्रोत्साहित करण्यासाठी आपण काही योजना राबवल्यात का? काही वेगळे उपक्रम किंवा कामे केली आहेत का?

डॉ. शकुंतला काळे : एक नाही अनेक योजना राबवल्या. मला नेहमी वाटते की वास्तू प्रसन्न असेल तर मन प्रसन्न होते आणि मनात सकारात्मक बदल घडून येतात. म्हणून मी प्रथम इथल्या वास्तूचे सुशोभीकरण केले. अधिक पैसा न वापरता जुन्या फर्निचरला नवे रूप दिले. झाडे लावली. कर्मचारी व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी प्रत्येक महिन्याच्या शेवटी प्रथितयश वक्त्यांची व्याख्यानमाला, वाचनकट्टा, वाढदिवसानिमित्त पुस्तक भेट, योग दिवस, परिसराचे सुशोभीकरण, प्रशिक्षणासाठी येणाऱ्यांची निवासव्यवस्था, इत्यादी विविध योजना कार्यालयांतर्गत राबविल्या.

मंडळाच्या स्थापनेचा दिवस १ जानेवारी हा वर्धापन दिन म्हणून साजरा करण्यात सुरुवात केली, इत्यादी वाचन कट्टा सुरू करून विविध स्पर्धा, उपक्रम सुरू केले. याचा परिणाम थोड्याच दिवसांत दिसून आला. अनेक कर्मचारी हळूहळू वाचक, लेखक, वक्ते असे विकसित होत गेले. मुद्दाम नमूद करावयाची बाब म्हणजे आमचे एक कर्मचारी ज्यांनी शाळा सोडल्यानंतर कुराणाशिवाय कसलेही वाचन केले नव्हते ते चक्क 'द मॉंक हू सोल्ड हीज फेरारी' सारखी पुस्तकं वाचून चर्चा करायला लागले आणि हे वाचनाचे वेड घरापर्यंत जाऊन त्यांची पत्नी, मुले सगळेच उत्तम वाचक म्हणून तयार झाले. आमचे ग्रंथालय हळूहळू समृद्ध होत गेले. माझीच पुस्तके माझ्याकडून गहाळ झाली त्याचाही दंड ग्रंथालयाने वसूल केला. सकाळी कार्यालयात उत्साहवर्धक संगीत ५ मिनिटे, दुपारी प्रेरणा देणारे विचार १५ मिनिटे आणि संध्याकाळी मन शांत करणारे संगीत ५ मिनिटे लावायला सुरुवात केली. व्यक्तिमत्त्व विकास, आरोग्यविषयक व्याख्यानमाला, ताणतणाव मुक्तीसत्र असे विविध उपक्रम राबवले. या सर्वांत माझे सहकारी डॉ. अशोक भोसले, लेखाधिकारी शैलेश मोरे, सहसचिव, सहायक सचिव यांचे पूरेपूर सहकार्य लाभले. त्यांच्या सहकार्याशिवाय हे यशस्वी होऊच शकले नसते.

डॉ. लतिका भानुशाली : स्त्रीशिक्षणासंदर्भात आपण खूप मोठे काम केले आहे. आज नोकरी करणाऱ्या स्त्रिया, गृहिणी, कष्टकरी महिला, अधिकारी स्त्रिया या सर्वांना आपण एक स्त्री अधिकारी म्हणून काय सांगाल?

डॉ. शकुंतला काळे : जर एकदा ठरवले तर सर्व समस्यांवर आपण मात करू शकतो. माझं लग्न झालं म्हणून मी शिक्षण थांबवलं नाही. आताही महिलांना घरबसल्या, शिक्षण घेण्यासाठी यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ, इग्नूसारख्या संस्था आहेत. आमच्या काळात आतासारखे तंत्रज्ञान नव्हते. आज ऑनलाईन कोर्सही करता येतात. त्यासाठी अनेक सुविधा आहे. त्याचा वापर करून आपल्यातील सुप्त गुण बाहेर काढले पाहिजे. जो पुढे गेला त्याला मार्ग सापडतोच. त्यासाठी स्त्रीत्व आड येत नाही. याठिकाणी मी कमला भसिन यांच्या कवितेतील ओळी आवर्जून उद्धृत करेन,

'तू खुदको बदल, तू खुदको बदल,
तब ही तो जमाना बदलेगा,
तू बोलेगी, मूँह खोलेगी,
तभी तो जमाना बदलेगा'

महिला अधिकाऱ्यांना मी सांगेन की, वैयक्तिक आयुष्य आणि कार्यालयीन आयुष्य याची कधीच सरमिसळ करू नका. कार्यालयातील भूमिका आपल्याला समर्थपणे निभावता आली पाहिजे. कुटुंबासाठी योग्य वेळ देता आला पाहिजे. कुटुंबाच्या भावनिक गरजा असतात त्यालाही न्याय दिला पाहिजे. आई, पत्नी, मुलगी, सून अशा विविध नात्यांच्या वीणेने आपण घट्ट बांधलेलो असतो. या नात्यांना वेळ देऊन सांभाळले पाहिजे आणि कार्यालयात ज्या पदावर काम करतो त्याच्या जबाबदाऱ्यांनाही न्याय देता आला पाहिजे.

डॉ. लतिका भानुशाली : भाषिक अलंकारांचा तसेच प्रतिमा-प्रतीकं यांचा मुक्त वापर तुमच्या भाषणात नेहमीच असतो. तुमची कर्णमधुर भाषणं तुमच्यातील ललित साहित्यिकाचे दर्शन घडवतात. तुम्ही कविताही करता; परंतु प्रशासकीय ओझ्याखाली तुमच्यातील लेखिका दबली गेली असे वाटते का?

डॉ. शकुंतला काळे : नाही. सुचले काही तर मी टिपणं काढते. पण निवृत्तीनंतर मी लेखनाचा प्रयत्न करणार आहे.

डॉ. लतिका भानुशाली : घोडेगावातील छोटी 'शकू' ते प्रशासकीय अधिकारी 'डॉ. शकुंतला काळे' या प्रवासाकडे तुम्ही कसे बघता? मागे वळून पाहताना काय वाटते?

डॉ. शकुंतला काळे : मी सधन घरात जन्माला आले असते तर कदाचित माझी इतकी प्रगती झाली नसती, असं मला प्रामाणिकपणे वाटतं. त्यावेळची प्रतिकूल परिस्थिती, अंतर्मनापासून शिकण्याची इच्छा या गोष्टी मला पुढे जाण्यासाठी प्रोत्साहित करत होत्या. त्यावेळी आपण खूप काही वेगळं करतो आहोत असं मला वाटलंच नाही. आज त्याचे महत्त्व कळत आहे. माझ्या प्रयत्नातील सातत्य टिकवले म्हणून मी आता इथे आहे असे वाटते.

डॉ. लतिका भानुशाली : निवत्तीनंतरच्या आपल्या काही योजना ?

डॉ. शकुंतला काळे : काही गोष्टी स्वानंदासाठी करणार आहे, तर काही राहून गेलेल्या गोष्टी करायच्या आहेत. मला नॅचरोपथीचा कोर्स करायचा होता. मला इंग्रजी साहित्य अभ्यासायचे होते. जमल्यास काही सामाजिक काम करण्याचा प्रयत्न राहील. मला खूप वाचनही करायचंय. तशी माझी 'बकेट लिस्ट' फार मोठी आहे.

डॉ. लतिका भानुशाली : अधिकारी म्हणून आपल्या कार्यकर्तृत्वाचा ठसा आपण २०१७ पासून या मंडळावर उमटवला आहेच; पण ही जबाबदारी सांभाळताना एक स्त्री म्हणून काही वेगळ्या अडचणींचा सामना करावा लागला का?

डॉ. शकुंतला काळे : प्रशासक म्हणून वावरताना स्त्री-पुरुष भेद राहात नाही. इतर पुरुषांना ज्या जबाबदाऱ्या असतात त्याच माझ्यावर आल्या. त्यांना ज्या अडचणींचा सामना करावा लागतो तोच सामना मलाही करावा लागला. म्हणून मी असं म्हणेन की एका विशिष्ट उंचीवर पोहचल्यावर तुमच्या स्त्रीत्वाचा मुद्दा गौण ठरतो. आपण प्रशासक आहोत, टीम लीडर आहोत हे लक्षात ठेवावे लागते. आपण सर्वश्रेष्ठ ही भावना बाजूला ठेवून सगळ्यांना बरोबर घेऊनच वाटचाल करावी लागते. सर्वांमध्ये समन्वय साधावा लागतो. टीम स्पिरीट तयार करावे लागते.

डॉ. लतिका भानुशाली : आपल्या पीएच.डीचा विषय स्त्रीकेंद्री होता. त्यामागची भूमिका काय होती. शिवाय प्रशासकीय अधिकारी म्हणून कार्यरत असताना पीएच.डी. चे हे शिवधनुष्य आपण पेलले हे कसे जमवले?

डॉ. शकुंतला काळे : मी स्वत: ग्रामीण पार्श्वभूमीतून आलेले आहे. ग्रामीण महिलांच्या एकूण स्थितीगतीवर काहीतरी संशोधनात्मक काम करावं हा विचार होताच. त्यामुळे पुरुष लेखकांच्या नजरेत ग्रामीण स्त्रीचं स्थान, त्यांच्या समस्या अधोरेखित करणे मला आवश्यक वाटले. म्हणूनच ग्रामीण कादंबरीतील स्त्री-समस्या हा विषय घेतला. मी १८४८ ते २००० पर्यंतच्या कादंबऱ्यांमधील स्त्रीचा विचार केला. यात पुरुषांच्या दृष्टीकोनातून चित्रित झालेल्या समस्या आहेत. यात स्त्रियांनी स्वत: मांडलेल्या समस्या असत्या तर कदाचित माझ्या संशोधनाला वेगळे वळण मिळाले असते. वैद्यकीय डॉक्टर न होता आल्याने पीएच.डी. पदवी घेऊन मी डॉक्टर झाले. अभ्यास करताना मी दौऱ्यातला वेळ, प्रवासातला निवांतपणा याचा वापर अध्ययन कामासाठी केला. माझे पीएच.डीचे मार्गदर्शक कै.डॉ.कृष्णा किरवले यांनी मला महिन्यातील दुसरा आणि चौथा शनिवार मार्गदर्शनासाठी उपलब्ध करून दिला होता, त्यामुळे दोन वर्षांत मी पीएच.डी. पूर्ण करू शकले.

डॉ. लतिका भानुशाली : तुमचे संपूर्ण आयुष्य समाजासाठी प्रेरणादायी आहेच; परंतु तुमचे कुटुंबीय तुमच्या या प्रवासाकडे कसे पाहतात?

डॉ. शकुंतला काळे : मुलगा नेहमी म्हणतो की अडचणी आल्या तर आई या ठिकाणी कशी वागेल याचा विचार माझ्या डोक्यात पहिला येतो. त्याच्या मते माझ्या कष्टामुळे त्यांचा मार्ग सोपा झाला आहे. बहुधा स्त्री-शिक्षणासाठी पुरुषांनी पुढाकार घेतलेला सर्वत्र दिसतो. आमच्या घरी बरोबर याच्या उलट झाले. लग्नाच्या वेळी आम्ही पतिपत्नी पदवीधरदेखील नव्हतो. मी जशा जशा एकेक पदव्या प्राप्त करत गेले तशा पदव्या पतीनेही प्राप्त कराव्यात, असे मला मनोमन वाटायचे. त्यामुळे मी आग्रह धरल्याने ते उच्च शिक्षणाकडे वळले आणि पदवी, पदव्युत्तर, बी.एड. अशा पदव्या त्यांनीही प्राप्त केल्या. आमच्या घरी मुलगी, मुलगा, सुनबाई सगळ्यांची शिक्षणप्रक्रिया निरंतर चालूच आहे. आमची मूलं व आम्ही त्यांच्या लहानपणी एकत्रच अभ्यास केला आहे. शिक्षणाची प्रेरणा मुलांकडे आपोआप आली.

डॉ. लतिका भानुशाली : एक आदर्श माता, गृहिणी, प्रशासकीय अधिकारी अशा सगळ्यांच भूमिकांमध्ये आपण समन्वय साधलात. नक्कीच आपला हा जीवनप्रवास सर्वांसाठीच विशेषत: विद्यार्थी आणि महिलांसाठी प्रेरणादायी आहे. निवृत्तीनंतर आपल्या हातून खूप चांगली साहित्यसेवा आणि समाजसेवा घडो हीच परमेश्वरचरणी प्रार्थना करते. आज आपण मुलाखतीसाठी वेळ दिलात त्याबद्दल मनापासून धन्यवाद आणि आभार.

***

(लेखिका रामनिरंजन झुनझुनवाला महाविद्यालयात अध्यापिका आहेत. तसेच त्या संपादिका, लेखिका, संवादिका असून वाचनसंस्कृती रुजवण्याच्या चळवळीत कार्यरत आहेत.)

Email : bhanushali.latika@gmail.com

वाणिज्य संघटन आणि व्यवस्थापन (इयत्ता १२वी)

डॉ. संगीता मांडके : ९४२३००३५०४
अश्विनी कुलकर्णी : ९८२३८९३९०३

वाणिज्य संघटन आणि व्यवस्थापन या इयत्ता १२वीच्या पाठ्यपुस्तकाद्वारे 'व्यवस्थापनाची तत्त्वे' आणि 'व्यवस्थापनाची कार्ये' याविषयाची माहिती विद्यार्थ्यांना मिळणार आहे. व्यवसाय सेवांचे महत्त्वही या पुस्तकाच्या एका पाठाद्वारे विद्यार्थ्यांना समजणार आहे. व्यवसायाची सामाजिक जबाबदारी हा पाठ या पुस्तकात महत्त्वाचा आहे. या पाठ्यपुस्तकात 'ग्राहक संरक्षण' आणि 'विपणन' या पाठांमधे ग्राहक संरक्षणाची गरज व त्यासंबंधित असलेले कायदे याचे विवेचन आहे. कोणत्याही व्यवसायातील विपणनाचे महत्त्वही या पुस्तकात विशद केलेले आहे.

प्रस्तावना –

वाणिज्य संघटन आणि व्यवस्थापन विषयाचा इयत्ता१२ वीचा पुनर्रचित अभ्यासक्रम २०२०-२१ या शैक्षणिक वर्षापासून लागू केला जाईल.

वाणिज्य हे सतत बदलणारे क्षेत्र आहे. व्यवसाय संघटनांना सतत बदलणाऱ्या व्यावसायिक वातावरणात काम करणे आवश्यक असते. विद्यार्थ्यांना या बदलांविषयी पुरेशी माहिती असली पाहिजे, यासाठीच अभ्यासक्रमाची पुनर्रचना करणे आवश्यक ठरते.

इयत्ता ११ वी हे वाणिज्य शाखेच्या शिक्षणाचे पहिले वर्ष आहे. त्यामुळेच व्यापार, वाणिज्य, उद्योग, व्यवसाय, पेशा, व्यवसाय संघटना, व्यवस्थापन इत्यादी सर्व मूलभूत संकल्पना इयत्ता ११ वी मध्ये स्पष्ट केल्या आहेत. या पूर्वज्ञानावर आधारित प्रगत संकल्पना इयत्ता १२ वी च्या अभ्यासक्रमात समाविष्ट केल्या आहेत.

पुनर्रचित अभ्यासक्रम –

इयत्ता ११ वीच्या अभ्यासक्रमात 'व्यवस्थापन' ही संकल्पना शेवटच्या घटकात स्पष्ट केली आहे, तर इयत्ता १२ वीची सुरुवात व्यवस्थापनेने होते, त्यामुळे शिक्षक व विद्यार्थी हे विषयातील सातत्य राखू शकतील. व्यवस्थापनाची विविध तत्त्वे व्यवस्थापकांना त्यांचे कार्य पार पाडण्यासाठी कशी मार्गदर्शक ठरतात, याबद्दल विद्यार्थ्यांना समजेल.

कोणत्याही देशाच्या आर्थिक विकासात उद्योजकतेचे महत्त्व अनन्यसाधारण असल्याने, या अभ्यासक्रमात यशस्वी उद्योजकाच्या गुणांवर भर दिला आहे. तसेच अभ्यासक्रम भारतातील उद्योजकांच्या नवनवीन उपक्रमांची माहिती करून देतो. विशेषतः स्टार्ट अप इंडिया आणि स्टॅन्ड-अप इंडिया विषयी विस्तृत विवेचन केले आहे. या उपक्रमाद्वारे भारताला नोकरी शोधणाऱ्या ऐवजी नोकरी निर्माण करणारा देश बनविण्याचे उद्दिष्ट सरकारने ठेवले आहे. त्याचप्रमाणे कृषिपर्यटन समजावून सांगितले आहे जे तरुण उद्योजकांसाठी करियरचा एक पर्याय ठरू शकेल. 'अंतर्गत उद्योजक' या संकल्पनेद्वारे कर्मचाऱ्यांकडूनही नवीन कल्पना कशा अमलात आणल्या जाऊ शकतात हे देखील शिक्षकांना सांगता येईल.

विद्यार्थांनी यापूर्वीच वाणिज्य विषयाच्या दोन भागात केलेल्या विभाजनाचा अभ्यास केलेला आहे जसे की व्यापार आणि व्यापाराच्या सहायक सेवा. त्यातील व्यापार हा भाग इयत्ता ११ वी मध्ये स्पष्ट केला आहे, तर इयत्ता १२ वी मध्ये विविध व्यावसायिक सेवांचे स्पष्टीकरण दिले आहे. त्यामुळे यशस्वी व्यापारासाठी सेवाक्षेत्र कसे अपरिहार्य आहे, हे विद्यार्थ्यांना समजेल.

सतत बदलणारे तंत्रज्ञान आणि संप्रेषण माध्यमे व्यवसायाला अतिशय गतिमान क्षेत्र बनवितात. म्हणून व्यवसाय करण्याच्या पद्धतींमध्ये आपल्याला अनेक बदल झाल्याचा अनुभव येतो. हा अभ्यासक्रम व्यवसायाच्या उदयोन्मुख पद्धतींविषयी ज्ञान प्रदान करतो. म्हणजेच बाह्यसेवेचे काही प्रकार जसे की

व्यवसायप्रक्रिया बाह्यसेवा (BPO), ज्ञान प्रक्रिया बाह्यसेवा (KPO) आणि कायदेप्रक्रिया बाह्यसेवा (LPO) इत्यादी. ह्यात ऑनलाईन व्यवहार देखील तपशीलवार स्पष्ट केला आहे. जेणेकरून विद्यार्थ्यांना त्यांच्या कारकिर्दीतील आगामी आव्हाने पेलण्यास तयार करता येईल.

नफा मिळवणे हे आजच्या व्यवसायाचे एकमेव उद्दिष्ट असू शकत नाही. त्यामुळे हा अभ्यासक्रम कंपनीची सामूहिक जबाबदारी, (CRS) व्यवसाय नीतिशास्त्र, नैतिक मूल्ये इत्यादी संकल्पनांसह व्यावसायिक संस्थांची सामाजिक जबाबदारी स्पष्ट करतो.

अभ्यासक्रमाने नवीन ग्राहक संरक्षण कायदा २०१९ ची योग्य दखल घेतली आहे. व्यावसायिक कार्यातील विपणन ही एक महत्त्वाची बाब आहे. त्यामुळे बाजार, विपणन, विपणी, विपणन मिश्र ह्या संकल्पनांचे तपशीलवार वर्णन केले आहे.

पुस्तकाची वैशिष्ट्ये –

पुस्तकाची पुढील वैशिष्ट्ये विद्यार्थ्यांना विषय समजून घेण्यास आणि प्रावीण्य मिळवण्यास मदत करतील.

१. प्रत्येक विद्यार्थ्याला विषय समजावा म्हणून सोपी भाषा वापरली आहे.

२. संपूर्ण अभ्यासक्रम एका दृष्टीक्षेपात जाणून घेण्यासाठी पुस्तकाच्या सुरुवातीला क्षमता विधाने दिली आहेत.

३. पाठ्यपुस्तकाच्या सुरुवातीस दिलेला QR Code अल्पावधीत तयार होईल.

४. प्रत्येक पाठाची प्रस्तावना देण्यापूर्वी उपघटकांची यादी दिली आहे.

५. आवश्यकतेनुसार दिलेल्या आकृत्यांमुळे पाठाचे स्पष्ट आकलन होण्यास मदत होते.

६. चौकटीतील सुचवलेले उपक्रम विद्यार्थ्यांना विषयाचे व्यावहारिक ज्ञान देण्यास उपयोगी ठरतात.

७. संबंधित विषयाची अधिक माहिती देण्यासाठी 'फक्त जाणून घेण्यासाठी' ह्या चौकटीचा वापर केला आहे. हे विद्यार्थ्यांना अतिरिक्त वाचनासाठी प्रोत्साहित करेल तथापि 'फक्त जाणून घेण्यासाठी' ह्या चौकटीत दिलेल्या माहितीच्या आधारे कोणतेही प्रश्न विचारले जाणार नाहीत.

८. प्रत्येक पाठाच्या अखेरीस 'सारांश' दिला आहे.

९. प्रत्येक पाठाच्या शेवटी सरावासाठी काही स्वाध्याय व त्यांची उत्तरसूची दिलेली आहे.

१०. प्रत्येक पाठात करियरचे विविध पर्याय सुचवले आहेत. शिक्षक विद्यार्थ्यांसह अतिरिक्त करियरच्या पर्यायांवर चर्चा करू शकतात.

११. सखोल वाचनासाठी शिक्षक पाठाच्या शेवटी दिलेल्या संदर्भसूचीचा वापर करू शकतात.

१२. सर्व विषयांवर अद्ययावत माहिती देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

पुस्तकातील प्रिंटिंगमधील चुकांसाठी शद्धीपत्रक प्रकाशित केले जाईल. (उदा. भारतीय रिझर्व्ह बँक अधिनियम कायदा १९३४ ऐवजी १९४४ असे छापले असून, स्थापना १९३५ ऐवजी १९४५ असे छापले गेले आहे.)

आम्हाला खात्री आहे, हे पुस्तक शिक्षकांना व्याख्या, आकृत्या, तक्ते, तुलनात्मक अभ्यास इत्यादींच्या साहाय्याने संकल्पनांचे तपशीलवार वर्णन करण्यास मदत करेल.

प्रश्नपत्रिका तयार करण्यासाठी पुस्तकात दिलेल्या स्वाध्यायांचा उपयोग शिक्षकांना होईल किंवा याच धर्तीवर आधारित वेगळे प्रश्न, घटना/परिस्थितीचा अभ्यास (Case Study) इत्यादी प्रश्न तयार करता येतील. तथापि, अभ्यासक्रमाच्या व पाठ्यपुस्तकातील मजकुराच्या बाहेरील प्रश्न नसावेत. थोडक्यात, स्वाध्यायात नमूद केलेल्या प्रश्नांपेक्षा भिन्न प्रश्न असू शकतात परंतु प्रश्नांचा प्रकार आणि पाठ्यांश सारखाच राहील.

या पाठ्यपुस्तकाच्या मदतीने शिक्षक नक्कीच हा विषय अधिक मनोरंजक बनवतील, पाठ्यपुस्तकातील सर्व संकल्पना व्यावहारिक ज्ञानाशी जोडतील आणि विद्यार्थ्यांना विषयाशी संबंधित अतिरिक्त वाचनासाठी प्रोत्साहित करतील. तसेच विषयातील ज्ञान विद्यार्थ्यांना पदवीस्तरावर तसेच वाणिज्य शाखेतील उच्च शिक्षणातील विविध विषयांचे आकलन करण्यास निश्चितच उपयोगी पडेल.

***

(लेखिका कनिष्ठ महाविद्यालयात अध्यापिका असून वाणिज्य शाखेतील विषयांच्या तज्ज्ञ आहेत.)

Email : ash30382@gmail.com

वैशिष्ट्यपूर्ण शैक्षणिक सहली

सुदाम कृष्णाजी विश्वे : ९४०५८४५९२८

पाठ्यपुस्तकांच्या अध्ययनाबरोबरच सहशालेय उपक्रमांमधूनही विद्यार्थ्यांना ज्ञान मिळत असते. त्यातीलच एक उपक्रम म्हणजे क्षेत्रभेटी. पुणे महानगरपालिकेच्या माध्यमिक विद्यालयातील शिक्षकांनी पुण्यातील येरवडा मध्यवर्ती कारागृह, आगाखान पॅलेस आणि महानगरपालिकेची प्रशस्त प्रशासकीय इमारत यांना विद्यार्थ्यांसोबत भेट दिली. रक्षाबंधनाच्या निमित्ताने येरवडा मध्यवर्ती कारागृहातील कैद्यांना राख्या बांधून बहीण-भावाच्या अवीट नात्याचे दर्शन घडविले. तसेच १९४२ च्या आंदोलनात बंदीवान असलेल्या गांधीजींच्या वास्तव्याने पुनीत झालेल्या आगाखान पॅलेसचा इतिहास समजून घेतला. महानगरपालिकेचा कारभार ज्या वास्तुमधून चालतो, त्या वास्तुमधील कामकाज जाणून घेतले. या क्षेत्रभेटींचा लेखाजोखा सांगणारा लेख.

आधुनिक शिक्षणपद्धतीमध्ये शालेय सहलींना खूप महत्त्वाचे स्थान आहे. विशिष्ट उद्दिष्टांनुरूप सहलींसाठी विविध आकर्षक व वैशिष्ट्यपूर्ण ठिकाणे निवडली जातात. विद्यार्थ्यांना सहलींमधून प्रवासाचा, सहजीवनाचा आनंद मिळतो. मनोरंजन व्हावे, प्रत्यक्षदर्शी माहिती व ज्ञान यांचा लाभ व्हावा यांबरोबरच विद्यार्थ्यांमधील सामाजिक जाणिवा जोपासल्या जाव्यात या उद्दिष्टांनुसार शैक्षणिक सहलींचे आयोजन केले जाते. सहलींमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये संघभावना, शिस्तप्रियता, सहकार्याची वृत्ती, स्वावलंबन, नेतृत्व, सामाजिक जाणिवांचे संवर्धन इत्यादी गुण जोपासले जातात. कला, इतिहास, भूगोल, नागरिकशास्त्र या विषयांच्या ज्ञानात भर पडते. त्या त्या स्थळांची ऐतिहासिक, भौगोलिक, पुरातत्त्वीय, कलासौंदर्यात्मक वैशिष्ट्ये सहलींमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये रुजण्यास मदत होते.

पुणे म.न.पा.च्या नेताजी सुभाषचंद्र बोस विद्यालयातील वैशिष्ट्यपूर्ण सहली

पुणे महानगरपालिका संचलित नेताजी सुभाषचंद्र बोस विद्यालय हे येरवडा येथील प्रसिद्ध विद्यालय, येरवडा गाव तसे म्हणायला पुणे शहराच्या मध्यवस्तीपासून थोडे दूरच. येरवडा मध्यवर्ती कारागृह, आगाखान पॅलेस ही येथील प्रसिद्ध ऐतिहासिक ठिकाणे, भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील अनेक अर्थाने उल्लेखनीय आहेत.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस विद्यालयात शिकणारे विद्यार्थी, आजूबाजूच्या परिसरातून येणारे मध्यमवर्गीय परिवारातले. येथे कला, क्रीडास्पर्धा, विविध शैक्षणिक उपक्रम, विज्ञानप्रदर्शने, नामवंतांची व्याख्याने विद्यार्थ्यांसाठी आयोजित केली जातात. उत्कृष्ट नियोजन करून अनेक अभ्यासपूर्ण शैक्षणिक सहली विद्यालयाने पार पाडल्या आहेत. अगदी दक्षिण भारत, उत्तर भारत, महाराष्ट्रातील गड-किल्ले, प्रसिद्ध पर्यटनस्थळे विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक सहलींच्या निमित्ताने दाखविली आहेत.

सदर लेखात काही वैशिष्ट्यपूर्ण अशा सहलींची क्षेत्रभेटींची माहिती दिली आहे.

आगाखान पॅलेस :-

महात्मा गांधीजींच्या वास्तव्याने पावन झालेले आगाखान पॅलेस हे पुणे-अहमदनगर रस्त्यावरील प्रसिद्ध ठिकाण. नेताजी सुभाषचंद्र बोस विद्यालयापासून अंतर दीड ते दोन किलोमीटर आहे.

भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्याचा इतिहास विद्यार्थ्यांना माहीत व्हावा व महात्मा गांधीजींच्या विचारांची ओळख व्हावी, या हेतूने विद्यालयातील शिक्षक व गांधी विचारांचे अभ्यासक सूरज कुलकर्णी सर यांनी २०१७ साली संपूर्ण वर्षभर दर शनिवारी एका वर्गातील विद्यार्थिनींना 'आगाखान पॅलेस' येथे घेऊन जाण्याचा उपक्रम राबविला. शिक्षणाधिकारी पुणे मनपा, गांधी स्मारक समिती व मुख्याध्यापकांच्या परवानगीने हा शैक्षणिक उपक्रम राबविला.

दर शनिवारी एका वर्गासाठी ही सुंदर सहल असे. या सहलीला खर्च काहीच नव्हता. सकाळी ९

वाजता विद्यार्थिनी शाळेत येत, सोबत डबा, पाण्याची बाटली असे. नेताजी सुभाषचंद्र बोस विद्यालयातून विद्यार्थिनी पायी निघत. शास्त्री चौकात रस्ता ओलांडण्यासाठी पोलीस मदत करीत. अर्ध्या तासात सर्व जण आगाखान पॅलेस येथे पोहोचत.

'आगाखान पॅलेस' ही पुणे शहराच्या ऐतिहासिक परंपरेतील वास्तू 'राष्ट्रीय स्मारक' व 'वैश्विक वारसा' असलेली इमारत. १९४२ च्या 'चले जाव' चळवळीत महात्मा गांधी, कस्तुरबा गांधी यांना इथे बंदिवासात ठेवले होते. याचे रूपांतर भव्य अशा संग्रहालयात केले आहे. या संग्रहालयात महात्मा गांधीजींनी वापरलेल्या वस्तू जसे की बैठक, लिहिण्याचे व जेवणाचे टेबल, भांडी, चपला, कपडे, चरखा, सूतकताईचे साहित्य, पुस्तके, लिखाणाचे साहित्य तसेच कस्तुरबा गांधी यांच्या वापरातील वस्तू व्यवस्थित जतन करून ठेवल्या आहेत. जशी बापूजींची राहणी साधी तसाच त्यांच्या वस्तूही साध्याच; पण अनमोल, गांधीजीच्या जीवनातील महत्त्वाच्या प्रसंगांची छायाचित्रे, माहितीफलक, नामवंत चित्रकारांनी काढलेली चित्रे, स्वातंत्र्यलढ्यातील सेनानींची शिल्पे येथे आहेत. 'गांधी स्मारक समिती'तर्फे गांधीजींवर प्रत्यक्ष झालेले चित्रण येथे विद्यार्थिनींना दाखविले जाई. अत्यंत दुर्मीळ असा हा खजिना विद्यार्थिनींना मिळे. 'गांधीजींची विचारधारा' हे पुस्तक विद्यार्थिनींना भेट म्हणून दिले जाई. या पुस्तकात गांधीजींचे निवडक विचार संकलित केलेले आहेत. गांधीजींच्या विचारधारेवर अनेकदा प्रश्नमंजूषा स्पर्धा घेतल्या जात.

संग्रहालय पाहून झाल्यावर कस्तुरबा गांधी व महादेवभाई देसाई यांच्या समाधीचे दर्शन सर्व जण घेत. गांधीजींच्या अस्थी ठेवलेल्या स्मारकाचे दर्शन घेतल्यावर तर सर्व जण गांधीमय होत असत.

दुपारी बागेतील हिरवळीवर अल्पोपाहार होत असे. प्रत्येक शनिवारी कुलकर्णी सर गांधीजींच्या जीवनातील प्रसंगावर व्याख्याने देत.

प्रत्येक शनिवारी एका वर्गासाठी ही पर्वणी असे. विद्यार्थिनी 'आमच्या वर्गाला घेऊन जा,' असा आग्रह धरीत. प्रत्येक शनिवारी वेगवेगळ्या शिक्षकांना या सहलींबरोबर जाण्यास मिळे.

देशभक्ती, देशप्रेम ही मूल्ये या सहलींमधून मिळत. इतिहासाविषयी, गांधीजींच्या विचारांची ओळख होण्यासाठी या सहलीचा खूप उपयोग झाला.

येरवडा मध्यवर्ती कारागृह :

नेताजी सुभाषचंद्र बोस विद्यालयापासून अर्धा किलोमीटर अंतरावर महाराष्ट्रातीलच नव्हे तर आशिया खंडातील सर्वांत मोठे कारागृह म्हणजेच 'येरवडा मध्यवर्ती कारागृह'. भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात अत्यंत महत्त्वाचे स्थान असलेला हा तुरुंग. महात्मा गांधी, जवाहरलाल नेहरू, नेताजी सुभाषचंद्र बोस, लोकमान्य टिळक अशा अनेक स्वातंत्र्यसैनिकांना ब्रिटीशांनी या कारागृहात ठेवले होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि गांधीजींमधील 'पुणे करार' याच ठिकाणी झाला. एका अर्थाने इतिहासातील अनेक घटनांचा साक्षीदार असलेला हा तुरुंग. आणीबाणीच्या काळात अटल बिहारी वाजपेयींसह अनेकांनी इथे तुरुंगवास भोगला आहे.

अशा या ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वाच्या असलेल्या मध्यवर्ती कारागृहाची, तेथील स्वातंत्र्य-सैनिकांच्या वास्तव्याने पावन झालेल्या भूमीची माहिती व्हावी म्हणून विद्यार्थिनींना एक दिवसाच्या सहलीच्या निमित्ताने घेऊन जाण्याची कल्पना सुचली, विद्यालयातील शिक्षकांच्या सहकार्याने ही योजना प्रत्यक्षात आली.

कैद्यांसाठी रक्षाबंधनाचा कार्यक्रम :

तुरुंग अधिकारी, शिक्षणाधिकारी पुणे मनपा, आणि मुख्याध्यापक यांची रीतसर परवानगी घेऊन हा कार्यक्रम झाला. रक्षाबंधनाच्या दिवशी एका भव्य सभागृहात कारागृहातील कैद्यांना विद्यार्थिनींच्या हस्ते राखी बांधण्याचा कार्यक्रम करण्याचे नियोजन होते. एका वर्गातील पन्नास विद्यार्थिनी व पाच शिक्षक पायी येरवडा कारागृहात पोहोचले. येरवडास्थित विद्यार्थिनी या रस्त्यावरून अनेकदा गेलेल्या, पण कारागृहाच्या उंच भिंतींच्या आत वातावरण कसे आहे, स्वातंत्र्यसैनिकांना ठेवले ती जागा कशी आहे हे कुणीच पाहिलेले नव्हते. विद्यार्थिनींसोबत शिक्षकांनाही उत्सुकता होती. कारागृहाच्या प्रवेशद्वारावर तपासणी करून सर्वांना आत सोडले. तुरुंग अधिकाऱ्यांनी कारागृहातील सुमारे १५० कैद्यांना सभागृहात एकत्र केले. जन्मत:च कोणी गुन्हेगार नसतो; पण परिस्थती त्याला गुन्हेगार बनविते. कार्यक्रमाचे प्रास्ताविक व ओळख झाल्यावर मुलींनी ओळीत उभे राहून कैद्यांना राख्या बांधल्या.

औक्षण केले. तो प्रसंग खूपच हृद्य होता. राख्या बांधताना अनेकांच्या अश्रूंचा बांध फुटला. जणू काही आपली मुलगीच किंवा आपली बहीणच आपल्याला राखी बांधत आहे, असे त्यांना वाटले.

कैद्यांनी आपली मनोगते व्यक्त केली. त्यावेळी अनेकांच्या डोळ्यांत पाणी आले. समारोपाला कथाकथनाचा कार्यक्रम झाला. या ठिकाणी व्यंकटेश माडगूळकरांची 'झेल्या'ही कथा यांनी खूपच रंगवून सांगितली. सर्वचजण मंत्रमुग्ध झाले. अत्यंत भावपूर्ण वातावरणात सर्वजण माघारी परतले. नंतर ४-५ दिवसांनी एका कैद्याने पत्र लिहिले. ते शाळेच्या पत्त्यावर मिळाले. त्या पत्रात त्याने लिहिले होते, की ''आपल्यासारखे शिक्षक शाळेत असताना मला मिळाले असते तर मी असा वाया गेलो नसतो. मात्र जे झाले ते झाले. इथून सुटल्यावर मी शेती करणार आहे. माझ्या पत्राचे उत्तर जरूर जरूर द्या.'' त्या पत्रातून कैद्याने आपली अंतरीची वेदनाच बोलून दाखविली. या सहलीतून विद्यार्थिनींबरोबरच आम्हा शिक्षकांनाही खूप शिकायला मिळाले.

पुणे महापालिका भवन :

स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा कारभार कशा पद्धतीने चालतो हे विद्यार्थिनींना समजावे व प्रत्यक्ष पहाता यावे या उद्देशाने २६ नोव्हेंबर संविधान दिनाचे औचित्य साधून एक दिवसाची सहल आयोजित करावी असे ठरले. शिक्षणाधिकारी पुणे महानगरपालिका व मुख्याध्यापकांच्या परवानगीने ही सहल आयोजित केली. महानगरपालिकेच्या अधिकारी आणि पदाधिकाऱ्यांना या सहलीची परवानगी मागितली असता त्यांनी आनंदाने होकार कळविला.

२६ नोव्हेंबरच्या दिवशी ४० विद्यार्थिनी व पाच शिक्षक येरवडा येथून पीएमपीएमएल बसने पुणे महानगरपालिका येथे गेलो. पुणे महानगरपालिकेची भव्य इमारत मुली प्रथमच पाहत होत्या. महानगरपालिकेचे कामकाज कसे चालते, मा.महापौर, मा.उपमहापौर, नगरसेवक कोठे बसतात, त्यांचे कामकाज कसे चालते, विविध समित्या, विविध विभाग यांची माहिती शिक्षकांनी प्रत्यक्ष जागेवर जाऊन दिली. स्थायी समिती कार्यालय, मुख्य सभेचे छत्रपती श्री शिवाजी सभागृह विद्यार्थिनींना प्रत्यक्ष दाखविले.

२६ नोव्हेंबर 'संविधान दिना'चे औचित्य असल्याने महापालिकेतील अधिकारी आणि पदाधिकाऱ्यांना त्या भेट म्हणून दिल्या. राज्यघटनेची 'प्रास्ताविका' छान फ्रेम करून बरोबर घेतल्या होत्या.

विद्यार्थिनींना शिक्षकांनी सर्व माहिती दिली. आधिकाऱ्यांच्या भेटी घेऊन त्यांना इथे येण्याचा उद्देश सांगितला. महापालिका आयुक्त, मा. सहायक आयुक्त, मा. महापौर, मा. उपमहापौर, मा. स्थायी समिती अध्यक्ष या सर्वांनी विद्यार्थिनींसाठी वेळ दिला. विद्यार्थिनींच्या प्रश्नांची उत्तरे दिली. उपक्रमाचे कौतुक केले. विद्यार्थिनींनी दिलेली भेट त्यांना खूप आवडली. विद्यार्थिनींसोबत फोटो काढून घेतले. अनेक नगरसेवकांचीदेखील भेट घेतली. महापालिकेची मुख्य सभा जेथे होते ते श्री छत्रपती शिवाजीमहाराज सभागृह विद्यार्थिनींनी पाहिले. अनेक विभागांची माहिती घेतली. नगरसेवकांनी विद्यार्थिनींना अल्पोपाहार दिला.

नागरिकशास्त्रातील संकल्पना केवळ पुस्तकातून देण्याऐवजी प्रत्यक्ष कामकाज दाखवून केलेला हा वैशिष्ट्यपूर्ण सहलींचा कार्यक्रम विद्यार्थिनींच्या ज्ञानात भर घालणारा ठरला.

केवळ निसर्गपर्यटन म्हणजेच सहल हे समीकरण या अशा वैशिष्ट्यपूर्ण सहलींमुळे बदलण्यास निश्चित उपयोगी पडले. त्या सहलींबरोबरच वैज्ञानिक दृष्टिकोन विकसित व्हावा म्हणून पिंपरी येथील 'सायन्स पार्क' ही एकदिवसीय सहलदेखील महत्त्वपूर्ण ठरली. महानगरपालिकेच्या माध्यामिक शिक्षण विभागामार्फत महापालिकेच्या सर्व शाळांतील विद्यार्थ्यांना 'सायन्स पार्क' दाखविण्याची व्यवस्था केली होती.

अशा या आगळ्यावेगळ्या सहलींमुळे विद्यार्थिनींच्या ज्ञानात भर पडतेच; तथापि त्यांच्या 'सामाजिक जाणिवा' विकसित होण्यास निश्चित मदत होते.

आर्थिक परिस्थितीने दुर्बल असलेल्या विद्यार्थिनींसाठी आयोजित केलेल्या या सहली (क्षेत्रभेटी) म्हणूनच अनुकरणीय ठरतात.

***

(लेखक सुभाषचंद्र बोस विद्यालयातील सेवानिवृत्त कलाशिक्षक असून ते स्फुट लेखन करतात.)

Email : sudamvishwe@gmail.com

हिंदी युवकभारती बारहवीं
अध्ययन-अध्यापन पद्धतियाँ

धन्यकुमार बिराजदार, सोलापूर : ९४२३३३०७३७

हिन्दी युवकभारती मे समाविष्ट पाठोंका स्वरूप इनकी विविधता तथा अध्यापनमे किस प्रकारकी पद्धतियों का उपयोग कैसे करें इनके बारे मे लेखकने विवेचन किया है । इस लेखमे अध्यापन पद्धतीयों तथा भिन्न घटकोंके अनुसार किस पद्धतिका चयन करें इसपर लेखकने चर्चा की है । लेखकने पाठ का स्वरूप पृष्ठभूमी तथा इसके लिये अनुकूल पद्धती इन के बारे मे भी विवेचन किया है।

विद्यार्थिकेंद्रित पाठ्यपुस्तक निर्माण कार्य आसान नहीं है। विशेष अधिकारी, अध्ययन मंडल के सदस्यों की कड़ी मेहनत, संपादन, विषय का गहराई से अध्ययन, समीक्षण तथा मुद्रितशोधन के बाद पाठ्यपुस्तक निर्माण कार्य सफल होता है।

प्रत्यक्ष पुस्तक हाथ में आने के बाद कक्षा में अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया शुरू होती है। इस परिप्रेक्ष्य में हमें कई बिंदुओं पर ध्यान देना आवश्यक है। किसी भी विषय का अध्यापन करते समय हमें निम्न बातों का विचार करना आवश्यक है:- १) किसे पढाना है २) क्या पढाना है ३) क्यों पढाना है ४) कैसे पढाना है। अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया में अध्यापक और विद्यार्थी दोनों का महत्त्व होता है।

एक समय था, जब पाठ्यविषय को ही महत्त्व दिया जाता था और अध्यापक निर्धारित तासिकाओं में पाठ्यविषय के साथ-साथ पाठ्यपुस्तक पूर्ण करते थे, परंतु आज शिक्षा का केंद्र विद्यार्थी होने के कारण अर्थात विद्यार्थिकेंद्रित शिक्षा होने के कारण अध्यापकों को विद्यार्थियों का ध्यान रखना आवश्यक है। अध्यापक का मात्र विषय पर प्रभुत्व होने और विद्यार्थी के दिमाग में ज्ञान ठूंस-ठूंसकर भरने से शिक्षा का कार्य अधूरा ही होगा और इससे शिक्षा का उद्देश्य पूर्ण नहीं होता। अतः विद्यार्थियों का विचार होना आवश्यक ही है। अध्यापक एक ही होते हैं, पर कक्षा में उपस्थित विद्यार्थियों की संख्या अधिक होती है। प्रत्येक विद्यार्थी की रुचि-अभिरुचि, उसकी प्रवृत्ति-निवृत्ति, विकासावस्था, उसकी मानसिकता तथा बुद्धि का विचार करना आवश्यक है।

शिक्षा प्रक्रिया में अध्ययन और अध्यापन दोनों साथ-साथ चलते हैं। अतः किसे पढ़ाना है इसके साथ क्या पढ़ाना है यह भी महत्त्वपूर्ण है। विद्यार्थी को जो ज्ञान देना है, जो पाठ या पाठ्यांश पढ़ाना है, उसकी पूर्व तैयारी करना अत्यावश्यक है। विषय का सम्यक तथा परिपूर्ण ज्ञान होने के साथ-साथ पठित पाठ्यांश पर विद्यार्थियों की संभाव्य शंकाओं के संदर्भ में भी विचार किया जाए। किसी पाठ या कविता आदि का अध्यापन करने के बाद विद्यार्थियों के मन में कई शंकाओं का निर्माण होना स्वाभाविक है।

अब प्रश्न उठता है क्यों पढ़ाना है? प्रत्येक पाठ या पाठ्यविषय के कई उद्देश्य होते हैं। अतः अध्यापन करने से पहले वे उद्देश्य कौन से हैं यह हमें स्पष्ट मालूम हो। एन.सी.ई.आर.टी. द्वारा निर्धारित केंद्रीय तत्त्व, जीवन कौशल्य, जीवन मूल्यों के साथ परीक्षा पद्धति, कृतिपत्रिका का विचार करते हुए भाषा विषय का अध्यापन करना है। कोई भी पाठ या पाठ्यांश निरुद्देश्य नहीं होता, उसका उद्देश्य निश्चित होने के बाद उसकी सिद्धी के लिए विषयानुरूप अध्यापन करना आवश्यक है। अध्यापक के प्रतिभासंपन्न तथा विद्वान होने के बावजूद वे तभी सफल होंगे, जब अध्यापन के लिए उचित अध्यापन पद्धतियों का स्वीकार करेंगे। वर्तमान समय में विद्यार्थी के पास ज्ञान प्राप्ति के विभिन्न साधन हैं। वह विभिन्न माध्यमों का उपयोग करते हुए स्वयं अध्ययन कर सकता है। संगणक, इंटरनेट, यूट्यूब के साथ-साथ विभिन्न माध्यमों द्वारा विद्यार्थी अध्ययन कर सकता है, फिर भी अपनी अध्यापन पद्धतियाँ

ऐसी हों कि विद्यार्थी आकर्षित हों और प्रत्येक तासिका में उपस्थित रहे, इसी में अध्यापकों की सफलता निहित होती है। विद्यार्थियों के मन में ज्ञान ग्रहण के प्रति दिलचस्पी निर्माण हो इसलिए हमें अध्यापन कार्य में सहायक साधनों का उपयोग करना आवश्यक है। इसमें दृक-श्राव्य साधनों का उपयोग भी महत्त्वपूर्ण माना जाता है। अप्रस्तुत वस्तुओं की प्रस्तुत वस्तुओं द्वारा तथा सूक्ष्म चीजों की स्थूल चीजों द्वारा ठीक-ठीक प्रतीति कराने के लिए तथा छात्रों की विचार शक्ति को उत्तेजना देने और जटिल बातों को सहजता से समझाने हेतु दृक-श्राव्य साधन कारगर सिद्ध होते हैं। यहाँ तक कि इन साधनों के उपयोग से आकलन शक्ति का विकास होता है और प्राप्त ज्ञान दृढ होता है। इसीलिए अध्यापन कार्य में पीपीटी, मानचित्र, झलक, सारिणी, प्रतिकृति आदि का उपयोग होता है।

विद्यार्थियों का अपना अनुभव विश्व होता है। अनुभव के आधार पर वे ज्ञान प्राप्त करते हैं। अपने बिखरे ज्ञान को एकत्रित करते हुए उसकी ठीक से रचना करना ज्ञानरचनावाद है।

वर्तमान में शिक्षा क्षेत्र में ज्ञानरचनावाद का विचार हो रहा है, जिसे हम अंग्रेजी में constructivism कहते हैं। पूर्व अध्ययन पद्धति में कंठस्थ करते हुए परीक्षा देने पर जोर दिया जाता था। कंठस्थ करने में विद्यार्थियों की प्रतिभा का पूर्ण परीक्षण करना संभव नहीं परंतु ज्ञानरचनावाद अध्ययन प्रक्रिया में विद्यार्थियों में आपस में चर्चा होती है तथा चर्चा में अवधारणा अर्थात संकल्पना स्पष्ट होती है। इसमें विद्यार्थियों की सोच को प्रवृत्त किया जाता है। ज्ञानरचनावाद में अध्यापकों की भूमिका महत्त्वपूर्ण होती है। ज्ञानरचनावाद अध्यापन पद्धति में निम्न मुद्दों पर विचार करना आवश्यक है:- विभिन्न कल्पना, अभिव्यक्ति मार्गदर्शन, प्रोत्साहन। ज्ञानरचनावाद अध्ययन में निम्न कार्यनीति अर्थात स्ट्रेटजी का उपयोग हो सकता है :- पृच्छा पद्धति (enquiry based learning), वर्गीकरण, विश्लेषण, संकल्पना चित्रण, मुक्त प्रश्न, समस्या का समाधान, प्रायोगिकता, सहयोग द्वारा अध्ययन।

पृच्छा पद्धति:- ज्ञानरचनावाद शिक्षा पद्धति में विद्यार्थी अध्यापकों से तथा सहपाठियोंसे आशय से संबंधित कई प्रश्न पूछते हैं तथा अध्यापक विद्यार्थियों से चर्चा करते हैं।

वर्गीकरण:- वर्गीकरण में अध्यापक विद्यार्थियों को बहुत कुछ सामग्री देते हैं। इसमें विद्यार्थी सामग्री का वर्गीकरण करते हैं। टेबल तैयार करना, ट्री डायग्राम, फ्लो चार्ट, ग्राफ आदि द्वारा विद्यार्थी आशय का वर्गीकरण करते हैं। उदाहरणार्थ 'गुरू नानक के पद' द्वारा दिया गया संदेश, इसमें विद्यार्थी गुरु नानकजी के संदेश का वर्गीकरण करते हैं। इसी तरह 'निराला भाई' पाठ में भी निराला जी की स्वभावगत विशेषताओं का वर्गीकरण करते हैं।

विश्लेषण:- विश्लेषण में विद्यार्थी दी गई जानकारी का विश्लेषण करते हैं।

अवधारणा या संकल्पना चित्रण:

अवधारणा या संकल्पना चित्रण में विद्यार्थी दी गई संकल्पना का पूर्ण स्पष्टीकरण करते हैं तथा दृढीकरण के लिए पुस्तक में कई उदाहरण देखते हैं। जैसे कि दिए गए चार-पाँच वाक्यों में से सही वाक्य ढूँढना, इससे किसी विषय का ज्ञान दृढ होता है।

मुक्त प्रश्न देना:- इसमें विद्यार्थी अपने अनुभव के आधार पर एक ही प्रश्न के कई उत्तर दे सकते हैं। जैसे कि निराला के स्थान पर आप होते तो किस तरह सहायता करते, इस प्रश्न के कई उत्तर आ सकते हैं। इस तरह विद्यार्थियों की प्रतिभा को प्रेरित किया जाता है।

समस्या विमोचन:- समस्या विमोचन में विद्यार्थियों के सामने कई समस्याएँ रखी जाती हैं और उनका समाधान ढूंढने के लिए कहा जाता है। उदाहरणार्थ 'सुनो किशोरी' पाठ में रचना की समस्या का समाधान किस प्रकार किया गया है, इसका उत्तर विद्यार्थी दे सकते हैं।

प्रायोगिकता:- प्रायोगिकता में प्रयत्न-प्रमाद पद्धति का उपयोग करते हुए किसी नियम आदि का आविष्कार करने के लिए कहा जाता है। जैसे कि अनेक उदाहरण देते हुए विद्यार्थियों को काल परिवर्तन का ज्ञान दृढ़ करने में योगदान देना।

सहयोग द्वारा अध्ययन:- सहयोग द्वारा अध्ययन में विद्यार्थियों के गुट बनाते हुए उन्हें आपस में एक-दूसरे को सहयोग देते हुए अध्ययन करने के लिए कहा जाता है। इसमें हर विद्यार्थी को अभिव्यक्ति का अवसर भी मिलता रहता है।

ज्ञानरचनावाद अध्ययन से कई लाभ होते हैं :

विद्यार्थी निष्क्रिय न बैठते हुए कृति द्वारा कार्यरत रहता है। कंठस्थ करने या स्मरण शक्ति की अपेक्षा किसी बात को पूर्णतः समझना तथा विचार करना आदि पर ध्यान दिया जाता है। ज्ञानरचनावाद कक्षा में सर्जनशीलता पर जोर दिया जाता है। इसमें विद्यार्थियों के मन में प्रश्न निर्माण होते हैं तथा उनकी जिज्ञासा को प्रेरित किया जाता है। इसमें सामाजिकता तथा संप्रेषण कौशल का विकास भी होता है अर्थात विद्यार्थी समाज में जीवन यापन करना सीखता है तथा संप्रेषण कौशल विकसित करता रहता है।

अब हम बारहवीं हिंदी पुस्तक के अध्ययन-अध्यापन के संबंध में चर्चा करते हैं। यों तो अध्यापन की कई पद्धतियाँ हैं, जिनमें कथन पद्धत, व्याख्यान पद्धत, विश्लेषण पद्धत, समीक्षा पद्धत, दृष्टांत पद्धत, खंडान्वय पद्धत, नाट्यीकरण पद्धत, बुद्धि मंथन पद्धत, संगणक सहाय अध्यापन पद्धत आदि महत्त्वपूर्ण पद्धतियाँ हैं। परंतु घटकों के अनुसार अध्यापन पद्धतियों का स्वीकार करने में ही अध्यापन की सफलता निहित होती है। गद्य, पद्य, विशेष साहित्य विधा, प्रयोजनमूलक हिंदी के लिए विषयों के अनुसार ही अध्यापन पद्धति का स्वीकार करें ।

यदि हम गद्य पाठों का विचार करें तो इनमें विविधता है, जैसे संस्मरण, कहानी, निबंध, पत्र, लेख तथा अनूदित कथा आदि का समावेश बारहवीं हिंदी पाठ्यपुस्तक में किया गया है।

'निराला भाई' संस्मरणात्मक पाठ का ही विचार करेंगे तो इसमें निरालाजी के फक्कड़ जीवन, दूसरों के प्रति आत्मीयता रखने वाले निराला, दूसरों के आर्थिक दुखों का बोझ ढोने वाले निराला, आतिथ्य का परिचय देने वाले निराला, समकालीन रचनाकारों के प्रति उनकी चिंता जैसे महत्त्वपूर्ण बिंदुओं पर दृष्टिपात करने हेतु संगणक सहायक अध्यापन पद्धति उचित लगती है, जिसमें हम पी.पी.टी. द्वारा कई प्रसंगों पर प्रकाश डाल सकते हैं। यहाँ विभिन्न प्रसंगों के लिए चित्र निर्माण कर पाठ को रोचक बना सकते हैं। इस पाठ के लिए कथन पद्धति या व्याख्या पद्धति का भी उपयोग कर सकते हैं।

'आदर्श बदला' तथा 'कोखजाया' दोनों कहानियाँ हैं। इनमें 'कोखजाया' अनूदित कहानी है। इन कहानियों के अध्यापन के लिए कथाकथन पद्धति के साथ-साथ समीक्षा पद्धति का उपयोग भी लाभदायक हो सकता है। क्योंकि परीक्षा के वर्तमान स्वरूप को अर्थात कृति पत्रिका को देखते हुए कनिष्ठ महाविद्यालयीन स्तर पर समीक्षात्मक दृष्टि से अध्यापन करना उचित लगता है।

'पाप के चार हथियार' कन्हैयालाल मिश्र प्रभाकर जी का निबंध है। निबंध का अर्थ विचारों को भाषा में व्यवस्थित रूप में बांधना है। इसमें वैचारिकता का अधिक महत्त्व होने के कारण निबंध विधा के अध्यापन के लिए विश्लेषण पद्धत उचित होगी, जिसमें विभिन्न प्रसंगों पर चर्चा करते हुए लेखक के विचारों से अवगत करा सकते हैं। हां, इसके लिए कुछ हदतक व्याख्यान पद्धति का भी स्वीकार कर सकते हैं।

'सुनो किशोरी' आशारानी व्होरा जी का पाठ है। इसमें पत्र शैली में भी साहित्यिक कलात्मकता के दर्शन होते हैं। इसमें लेखिका समकालीन सामाजिक परिवेश का चित्रण करती हैं। अतः कनिष्ठ महाविद्यालयीन विद्यार्थियों की दृष्टि से इस पाठ के अध्यापन के लिए समीक्षा या व्याख्यान पद्धति का उपयोग भी कर सकते हैं।

'ओजोन विघटन का संकट' डॉ. कृष्ण कुमार मिश्र जी का विज्ञान संबंधी लेख है, जो हमारी ज्ञान वृद्धि करता है। पर्यावरण के ह्रास के विविध कारण, ओजोन गैस की विशेषताएँ, ओजोन की परतों में छेद निर्माण, पराबैंगनी किरणें जैसे पाठ के विभिन्न बिंदुओं का विचार करते हुए प्रस्तुत पाठ के लिए संगणक सहायक अध्यापन पद्धति उपादेय साबित होगी।

पद्य का विचार करेंगे तो इनके अध्यापन के लिए व्यास पद्धति, दृष्टांत पद्धति, व्याख्या पद्धति, समीक्षा पद्धति, खंडान्वय पद्धति, व्याख्यान पद्धति का उपयोग किया जा सकता है। परीक्षा में पूछे

जानेवाली रसास्वादन कृतियों का विचार करते हुए कविता के लिए समीक्षा पद्धति का स्वीकार भी उचित रहेगा क्योंकि समीक्षात्मक ढंग से कविता का अध्यापन करने से विद्यार्थी कविता का हर तरह से, हर बिंदु का रसास्वादन कर सकता है।

बारहवीं की प्रस्तुत पुस्तक में 'नव निर्माण' कविता त्रिलोचन द्‌वारा लिखी गई है। यह चतुष्पदी है, जिसमें चार चरण होते हैं। प्रत्येक चरण अपना स्वतंत्र अर्थ रखते हैं। इस दृष्टि से 'नव निर्माण' चतुष्पदी के अध्यापन के लिए व्यास पद्‌धत उचित लगती है। इसमें अध्यापक प्रत्येक चरण की व्याख्या करते हैं और विद्यार्थी अपने अनुभव विश्व के आधार पर प्रत्येक चरण का अपने-अपने ढंग से अर्थबोध कर लेता है। इसमें अध्यापक विद्यार्थियों द्‌वारा लगाए गए अर्थबोध में सुधार करते हुए कविता का अध्यापन करते हैं। इसे हम विश्लेषण पद्‌धति भी कह सकते हैं, परंतु इन दोनों में थोड़ा अंतर है।

'सच हम नहीं; सच तुम नहीं' नयी कविता है, जिसके रचनाकार डॉ. जगदीश गुप्त हैं। इसमें कवि ने सच्चे मनुष्य की परिभाषा की है। सच्चा मनुष्य वही है, जो मुसीबतों से डरकर न ही झुकता है और न ही परिस्थिति से हार मानता है। जीवन सरल मार्ग से नहीं बल्कि लीक से हटकर चलने का मार्ग है। इस कविता का अध्यापन करने के लिए हम दृष्टांत पद्‌धति या व्याख्या पद्‌धति का उपयोग कर सकते हैं। दृष्टांत पद्‌धति में हम विभिन्न दंत कथाओं, पौराणिक कथाओं का दृष्टांत देते हुए कवि के विचारों से अवगत करा सकते हैं। इसमें, व्याख्या पद्‌धति से प्रत्येक चरण की व्याख्या भी कर सकते हैं।

'गुरुबानी' तथा 'वृंद के दोहे' पाठों के लिए व्यास तथा व्याख्या पद्‌धतियाँ ही उपयुक्त साबित होती हैं। गुरुबानी में गुरु नानकजीने गुरु महिमा, कर्म की महानता, सच्ची शिक्षा, मनुष्य के उत्तम कार्य तथा उत्तम कार्य से उसे मिलने वाला सम्मान आदि का चित्रण करते हुए आडंबर और अंधविश्वास का विरोध किया है। वृंद के दोहों में विद्या रूपी धन, आँखों की विशेषता, सद्‌गुणों का महत्त्व, दुष्ट व्यक्ति से बचने का तरीका तथा सद्‌गुणों से प्राप्त आदर का परिचय दिया है। इन दोनों मध्यकालीन पाठों का अध्यापन करने के लिए हम अपने-अपने ढंग से व्यास पद्‌धति, दृष्टांत पद्‌धति या व्याख्या पद्‌धति का उपयोग कर सकते हैं। बस, ध्यान इतना रहे कि निर्धारित कालांश अर्थात तासिकाओं में विद्यार्थियों को अर्थबोध कराते हुए पाठ का अध्यापन करना आवश्यक है।

'पेड़ होने का अर्थ' डॉ. मुकेश गौतम जी की कविता है। यह नयी कविता है। इसमें पेड़ और मनुष्य का संबंध, पेड़ और भारतीय संस्कृति का संबंध, पेड़ का समाज के प्रति दायित्व और उसकी प्रतिबद्‌धता का निर्वाह जैसे विचारों के साथ-साथ दधीचि का दृष्टांत आया है तथा पेड़ का महत्त्व प्रतिपादित किया है। अत: इस कविता के अध्यापन के लिए दृष्टांत तथा समीक्षा पद्‌धति का स्वीकार उचित रहेगा।

'चुनिंदा शेर' पाठ में कैलाश सेंगर के चुनिंदा शेर समाहित हैं, जिनमें आम आदमी की पीड़ा को आवाज देते हुए प्रतिकूल परिस्थिति को अनुकूल बनाने का संदेश दिया गया है। इस पाठ के अध्यापन के लिए व्याख्या तथा समीक्षा पद्‌धति का उपयोग उचित रहेगा। इसमें अध्यापक विभिन्न शेरों की व्याख्या करते हुए विद्यार्थियों को कवि के विचारों से अवगत कराएंगे, साथ ही समीक्षा पद्‌धति से अध्यापन करने से शेर के हर आयामों पर प्रकाश डालना आसान होगा तथा विद्यार्थियों की विचार शक्ति को प्रेरणा मिलेगी।

'सुनु रे सखिया' तथा 'कजरी' लोकगीत विधा में आती हैं। इनमें सावन-भादों महीने में प्रकृति में होनेवाले परिवर्तन के सुंदर चित्रण के साथ मानवीय मनोभाव का वर्णन किया गया है। हिंदी का प्रत्येक विद्यार्थी इस विधा से परिचित होने की संभावना कम होने के कारण इस विधा के अध्यापन के लिए व्याख्या तथा दृष्टांत पद्‌धति उपयुक्त होगी। इन पाठों के लिए हम संगणक की सहायता लेते हुए प्रकृति में आए परिवर्तन भी दिखा सकते हैं।

डॉ. धर्मवीर भारती रचित 'कनुप्रिया' विशेष अध्ययन हेतु चयनित काव्यांश है। यह महाभारत युद्‌ध की पृष्ठभूमि में लिखी गई रचना है। कनुप्रिया का अर्थ कन्हैया की सखी राधा है। एक ओर महाभारत के युद्‌ध में जय-पराजय, युद्‌ध में कृष्ण की भूमिका,

युद्ध के उद्देश्य से संबंधित संवाद के साथ-साथ राधा कृष्ण के तन्मयता के गहरे क्षणों का चित्रण अंकित है। इसमें राधा के मन में उठे विभिन्न मनोभावों का अंकन धर्मवीर भारती जी ने किया है। बारहवीं पाठ्यपुस्तक में लिया गया काव्यांश 'कनुप्रिया' है। इस पाठ का अध्यापन करने के लिए खंडान्वय पद्धति उचित होगी, क्योंकि दीर्घ कविता का छोटे-छोटे हिस्सों में या खंडों में वर्णन करते हुए उसकी व्याख्या करना तथा समीक्षा करते हुए काव्यांश का रसास्वादन करना खंडान्वय पद्धति से संभव है।

प्रयोजनमूलक हिंदी में 'पल्लवन', 'फीचर लेखन', 'मैं उद्घोषक', 'ब्लॉग लेखन', 'प्रकाश उत्पन्न करने वाले जीव' आदि पाठ हैं। डॉ. दयानंद तिवारी लिखित 'पल्लवन' पाठ नाट्यीकरण, कथन तथा व्याख्या पद्धति से अध्यापन करेंगे तो विद्यार्थी लाभान्वित हो सकते हैं। पल्लवन का अर्थ ही किन्हीं पंक्तियों, सूक्तियों, सुविचारों आदि की व्याख्या करना है। अतः 'पल्लवन' पाठ के अध्यापन के लिए उपर्युक्त पद्धतियाँ उचित लगती हैं।

'फीचर लेखन' डॉ. बीना शर्मा जी रचित कहानी है। कहानी के माध्यम से लेखिका ने पत्रकारिता क्षेत्र में फीचर लेखन का स्वरूप, उसकी विशेषताएँ तथा प्रकार आदि का वर्णन किया है। कहानी विधा होने के बावजूद इसमें पत्रकारिता का स्वरूप तथा फीचर लेखन का वर्णन आया है। इस पाठ के अध्यापन के लिए कथन पद्धति के साथ-साथ संगणक सहायक अध्यापन पद्धति का स्वीकार करना भी उचित रहेगा, क्योंकि विभिन्न समाचार पत्रों में लिखे गए फीचर लेखन के उदाहरण संगणक सहायक अध्यापन द्वारा ही संभव है।

'मैं उद्घोषक' आनंद सिंह की आत्मकथा है। इस पाठ में मंच संचालन के लिए आवश्यक गुण, भाषा पर प्रभुत्व, सावधानियाँ आदि बिंदुओं पर दृष्टिपात किया गया है। आत्मकथा विधा होने पर भी इस पाठ के अध्यापन के लिए कथन पद्धति के साथ संगणक सहायक अध्यापन पद्धति का उपयोग प्रभावी हो सकता है। इसमें हिंदी के विभिन्न मंच संचालकों के उदाहरणों द्वारा पाठ को और भी रोचक तथा रंजक बनाया जा सकता है।

'ब्लॉग लेखन' प्रवीण बर्दापूरकर लिखित लेख है। ब्लॉग डिजिटल माध्यम है अतः इसमे ब्लॉग लेखन के नियम, स्वरूप तथा वैज्ञानिक पक्ष की चर्चा करते हुए ब्लॉग लेखन का महत्त्व प्रतिपादित किया है। डिजिटल माध्यम होने के कारण इस पाठ के अध्यापन के लिए संगणक सहायक अध्यापन तथा व्याख्यान पद्धतियाँ उचित लगती हैं।

'प्रकाश उत्पन्न करने वाले जीव' डॉ. परशुराम शुक्ल जी का शोधपरक लेख है। अतः इस पाठ के अध्यापन के लिए पी.पी.टी.का प्रयोग करना तथा व्याख्यान पद्धति के माध्यम से अध्यापन करना उचित रहेगा।

व्याकरण के लिए आगमन-निगमन पद्धति, सिद्धांत पद्धति, प्रयोग पद्धति, व्याख्या पद्धति, सूत्र पद्धति तथा समन्वयात्मक पद्धति का उपयोग करना उचित हो सकता है ।

इस तरह बारहवीं कक्षा की हिंदी पाठ्यपुस्तक के विभिन्न पाठों के लिए उपर्युक्त विभिन्न पद्धतियाँ सामान्य रूप से दी गई हैं। फिर भी अध्यापक अपनी कला के अनुसार एक साथ विभिन्न पद्धतियों का स्वीकार करते हुए अपना अध्यापन सफल बना सकते हैं। आज लॉकडाउन अवधि में अधिकतर अध्यापन ऑनलाइन ही चल रहा है अत: हम संगणक सहायता अध्यापन पद्धति द्वारा अध्यापन कर रहे हैं। फिर भी कई पाठों के अध्यापन में विद्यार्थियों की सहभागिता के साथ उनपर नियंत्रण रखते हुए चर्चा पद्धति, प्रश्नोत्तर पद्धति, गुट चर्चा पद्धति द्वारा सफल अध्यापन कर सकते हैं। बस, उद्देश्य यही है कि विद्यार्थियों तक लेखक तथा पाठ-आशय पहुँचे और विद्यार्थी केंद्रीय तत्त्वों के साथ जीवन कौशलों को समझने में सफल हो, इसी सफलता में अध्यापकों की सफलता निहित है।

***

लेखक हरीभाई देवकरण कनिष्ठ महाविद्याल, सोलापूर येथे हिंदी विषयाचे अध्यापन करतात.

Email : djbirajdar@gmail.com

आपणही करूया संशोधन

प्रा. माधव धायगुडे : ९९७०९४९६७४

जेव्हा आपण 'कोणीतरी सखोल अभ्यास करायला हवा' म्हणतो तेव्हा 'मी नाही' हे नक्की. मला कसचं जमतेय, तो आपला प्रांत नाही, असे वाटते. खरे तर संशोधन करणे हे काही केवळ खूप शिकलेल्यांचे काम आहे असे नाही.

कोणीही सामान्य माणूस अगदी कोणत्याही वयाचा असो, संशोधन करू शकतो.

१. संशोधनाचा विचार

आपण सामान्य माणसे. तसे पाहिले तर चाकोरीबद्ध आयुष्य जगणारे. नोकरी/व्यवसाय/कुटुंब/संसार यात गुरफटलेले. रोजचा दिनक्रम ठरलेला. उठून आपले आवरावे. विद्यार्थी असेल तर शाळेच्या वेळेला, जवळ असली तर चालत/सायकलने; लांब असली तर रिक्षाने/बसने व काहींना आई-वडील सोडतील तसे शाळेत जावे, शिकावे, संध्याकाळी खेळ, अभ्यास, टी.व्ही. हा दिनक्रम. मोठे असले तर महाविद्यालयातील मित्रमैत्रिणींबरोबर हिंडणे, काही सामाजिक उपक्रम यात दिवस जातो. नोकरी करणारी स्त्री असली तर घरचा स्वयंपाक, इतर कामे आवरणे, नोकरी, भाजी आणणे, मुलांचा अभ्यास, सर्वांचे जेवणखाण व इतर काही कामे. बाजारहाट, बिले भरणे ही कामे, निवृत्त झालेल्यांना त्यांचे ज्येष्ठ नागरिक संघ, रोजचे फिरणे, स्वत:च्या तब्येतीकडे लक्ष देणे, नातवंडे सांभाळणे यात दिवस कसा संपतो कळत नाही.

आपल्या प्रत्येकाच्या अशा रोजच्या दिनक्रमात अनेक वेळा आपल्याला अनेक छोटे प्रश्न पडत असतात. रस्त्याने जाताना कचरापेट्या भरून रस्त्यावर आलेला कचरा पाहून हा कचरा रोज का उचलत नाहीत? फूटपाथची उंचीही एकसारखी का नसते? रस्त्याच्या बाजूने असणारे चहाचे टपरीवाले सकाळचा पहिला चहा रस्त्यावर का ओततात? आपल्या भागात रस्त्यावरच्या झाडांच्या धोकादायक फांद्या असलेली झाडे किती असतील? अगदी लहान मुले मोबाईलवर डोरेमॉन किती वेळ पाहतात? पाहण्यासाठी फार हट्ट करतात. मुलांचे अभ्यासाकडे लक्षच नसते. अशा मुलांच्या काही सवयींबाबत, वागणुकीबाबत, पालकांना प्रश्न पडतात. पालक एकमेकांत चर्चा करतात. कामाच्या ठिकाणीही अनेक छोटे प्रसंग घडतात. काही गोष्टी अशा असतात की त्या प्रश्नांचा विचार करावासा वाटतो.

या अशा प्रश्नांच्या बाबतीत आपल्याला असे वाटते की याचा खरेच अभ्यास करायला हवा. काही वेळा आपण बोलताना सहज म्हणून जातो 'हा संशोधनाचा विषय आहे', 'यावर एक पीएच.डी. होईल'. म्हणजेच हे छोटे विषय, छोटे प्रश्न यांचा कोणीतरी अभ्यास करायला हवा.

जेव्हा आपण 'कोणीतरी सखोल अभ्यास करायला हवा असे म्हणतो', तेव्हा 'मी नाही' हे नक्की. मला कसचं जमतेय, तो आपला प्रांत नाही असे वाटते. खरे तर संशोधन करणे हे काही केवळ खूप शिकलेल्यांचे काम आहे असे नाही.

कोणीही सामान्य माणूस अगदी कोणत्याही वयाचा असो, संशोधन करू शकतो.

'मी करू शकेन का?' 'का नाही'

१.१ मी करू शकेन

आपल्याला पडलेला पहिला प्रश्न म्हणजे मी करू शकेन का? याचे उत्तर का नाही / निश्चितच करू शकेन, असे आहे. आपल्याला स्वत:ला पडलेला

छोटा प्रश्न विचारात घेतला तर त्यासंबंधी आपल्याला विचार करता येतो. इतरांशी बोलता येते. त्यासंबंधी अधिक माहिती मिळवता येते, म्हणजेच त्या प्रश्नासंबंधाने सर्व अंगांनी, सर्व दृष्टीने, सर्व बाजूंनी मी विचार करू शकतो. संशोधन करणे म्हणजे एखाद्या प्रश्नासंबंधी विशिष्ट पद्धतीने विचार करणे, तो विचार योग्य आहे की नाही ते ठरवणे हे होय.

आपला मित्र, आपला सहकारी, आपला नातेवाईक जेव्हा काही वेगळा वागला असेल, तसे का बोलला असेल, काय कारण असेल, बाहेर इतर कोणाशी त्याचे भांडण झाले आहे का, अशा पद्धतीने आपण विचार करतो. त्याची कारणमीमांसा व त्याचे वागणे हे योग्य आहे का? ते आपले आपण तपासतो. म्हणजेच तार्किकदृष्ट्या ते बरोबर आहे का ते ठरवतो व त्यावरून काही निष्कर्ष काढतो.

ही विचारांची जी पद्धत आहे या पद्धतीने एखाद्या प्रश्नाचा, एखाद्या प्रसंगाचा विचार करणे म्हणजेच संशोधन होय. याचाच अर्थ

मी देखील संशोधन करू शकेन !

१.२ संशोधनाचा खर्च किती?

आपण खूप वेळा ऐकतो की संशोधन करणे म्हणजे येऱ्यागबाळ्याचे काम नाही. त्याला फार खर्च येतो ते फार खर्चिक असते वगैरे वगैरे. काही बाबतीत ते तसे असतेही; पण ती संशोधने मोठ्या प्रमाणावर व थोडी वेगळ्या पद्धतीची असतात.

आपण जी छोटी संशोधने करणार आहोत. त्याला खर्च किती येईल? असा प्रश्न असेल तर त्याचे उत्तर, खर्च अजिबात येत नाही, असे आहे. एखाद्या प्रश्नावर आपण विचार करणार, माहिती घेणार, योग्यता ठरवणार त्यासाठी खर्च किती?

काहीही नाही

आपण वर उदाहरण पाहिले, ते म्हणजे माझे व मित्राचे भांडण झाले ते कसे झाले? त्यासाठी काय कारण होते? एकच घटना होती, की अनेक कारणे होती? ती कारणे रास्त होती का नव्हती? याबाबतीत शांतपणे विचार करणे, कारणे शोधणे, ती तपासून रास्त आहेत की नाहीत ते ठरवणे. या संशोधनासाठी मला खर्च किती येतो? तर काहीही खर्च येत नाही.

खूपशा छोट्या प्रश्नांचा अभ्यास करताना काहीही खर्च नसतो. जशी आपण आपल्या अभ्यासाची व्याप्ती वाढवू तसे आपल्याला काही पैसे खर्च करावे लागतात. पण ते आपण करत असलेल्या अभ्यासासाठी व यातून मिळणाऱ्या समाधानासाठी योग्य ठरतात.

१.३ वेळ किती द्यावा लागतो ?

सर्वसाधारणपणे आपली अशी समजूत असते की संशोधनासाठी वेळ खूप द्यावा लागतो. काही बाबतीत ते खरेही असते. आपण जी संशोधने केलेली पाहतो, त्यावरची बातमी वाचतो, मोठमोठ्या शास्त्रज्ञांच्या गोष्टी ऐकतो, त्यांच्याबाबतीत त्यांनी गेली अनेक वर्षे संशोधनासाठी खर्च केलेली असतात. सबंध आयुष्य त्यासाठी वेचले आहे असे वाचतो, ऐकतो, काही संशोधने ही वर्षानुवर्षे चालत राहणारी असतात. त्याला वेळ लागतोच.

ज्या प्रकारच्या संशोधनाने करणार आहोत त्याला वेळ मिळेल का? तो किती मिळेल? असा विचार आपण करतो. काही गोष्टी आपण जाता-येता आपल्या फावल्या वेळात सहज करू शकतो. त्यासाठी वेगळा असा वेळ द्यावा लागत नाही. त्याने आपल्या दैनंदिन दिनक्रमात काही फरक पडत नाही.

संशोधन करण्यास प्रामुख्याने वेळ लागतो तो त्या विषयासंबंधाने विचार करण्यासाठी, थोडेफार वाचन करण्यासाठी. त्यानंतर माहिती मिळविण्यासाठी काही वेळ लागतो. जेव्हा आपण संशोधनाची व्याप्ती वाढवतो तेव्हा मात्र वेळ जास्त लागतो. काही वेळा

माहिती संकलित करण्यासाठी आपण आपले मित्र, नातेवाईक यांची मदत घेऊ शकतो व आपला त्यासाठी लागणारा वेळ कमी करू शकतो. वेगवेगळ्या क्षेत्रांत संशोधन करण्यासाठी व वेगवेगळ्या पद्धतीने संशोधन करण्यासाठी संशोधनााचा कालावधी भिन्न असतो.

१.४ संशोधनाचा : उपयोग काय? ते कशासाठी करायचे?

सामान्यत: कोणाच्याही मनात हे प्रश्न निर्माण होतील की, संशोधन करून त्याचा उपयोग काय? कशासाठी करावयाचे? येथे ही संशोधने करण्यासाठी आपण खालील विचार करू.

१) संशोधन करताना विचारांना एक निश्चित दिशा मिळते.

२) तर्कशुद्ध विचार करण्याची सवय लागते.

३) मानसिक समाधान मिळते.

४) प्रत्येक संशोधनाचा कुठेतरी, कोणालातरी निश्चितपणे उपयोग होईल असे वाटते.

५) माझे संशोधन योग्य ठिकाणी गेले तर इतरांनाही उपयोग होईल.

६) वेळेचा चांगला उपयोग होईल.

७) नुसती विधाने करण्याऐवजी काही सांख्यिकीय माहितीवर आधारित विधाने केल्यास कोणाला त्यात शंका राहत नाही.

८) आपला स्वत:चा आत्मविश्वास वाढतो.

कोणतेही संशोधन हे उपयोगी असतेच ते कधीनाकधी तरी कोणाला तरी महत्त्वाचे वाटते.

१.५ संशोधन कोणी करावे ?

संशोधन हे ज्यांचे उच्च शिक्षण झाले आहे त्यांनी करावे; ते आपले काम नाही, असेही सर्वसामान्यपणे सर्वांना वाटते. तथापि संशोधन हे कोणी करावे? तर कोणीही करावे हे त्याचे उत्तर आहे.

शालेय विद्यार्थी, नोकरदार, व्यावसायिक, कोणत्याही गृहिणी, डॉक्टर वकील, शिक्षक अशा व्यक्तींना संशोधन करता येऊ शकते, ते करू शकतात. संशोधन करण्यासाठी वयाचेही बंधन नसते, हेदेखील आपण काही बातम्यांमधून पहात असतो. काही वेळा १० वर्षांची मुले, १५ वर्षांची मुलेही काही विशेष पद्धती, एखादे तंत्रज्ञान विकसित करतात.

याचाच अर्थ असा, की संशोधन करण्यास प्रामुख्याने संशोधक वृत्ती, संशोधक दृष्टी आणि संशोधन करण्याची इच्छा असणे हे महत्त्वाचे आहे. आता आपण असे ठरवू की

मी संशोधन करणारच!

२. संशोधनाची कार्यवाही

आता आपण संशोधन म्हणजे काय? संशोधनप्रक्रिया कोणती आहे, संशोधन करण्यातले टप्पे कोणते, संशोधन आराखडा म्हणजे काय, तो कसा करावा, संशोधनाची कार्यवाही कशी करावी हे पाहू.

आपल्या दृष्टीने कोणत्याही एका प्रश्नाचा, विषयाचा, समस्येचा अभ्यास म्हणजे संशोधन. हा अभ्यास करणे म्हणजे त्या प्रश्नासंबंधी सखोलपणे, टप्प्याटप्प्याने, सर्वबाजूंनी विचार करणे होय. हा विचार विशिष्ट दिशेने, विशिष्ट पद्धतीने केलेला असतो. संशोधनामध्ये एखाद्या विषयासंबंधी तार्किकदृष्ट्या, पद्धतशीरपणे, सर्वांगाने विचार करून माहिती मिळविलेली असते. या माहितीचे विश्लेषण करून, त्याची योग्य रीतीने मांडणी केलेली असते. या विचारातून, या अभ्यासातून माहितीच्या आधारे आपण काढलेले निष्कर्ष हे आपल्या स्वत:च्या भाषेत, स्वत:च्या शब्दांत मांडलेले असतात.

संशोधनाने आपल्या विचारांना एक विशिष्ट दिशा मिळते.

२.१ संशोधन प्रक्रिया

संशोधन प्रक्रिया म्हणजे आपण संशोधन करायचे हे ठरविल्यापासून ते संशोधनाचा एक अहवाल तयार करणे इथपर्यंत सर्व गोष्टी सुलभपणे होण्यासाठी जे टप्पे असतात, ती क्रिया. या प्रत्येक टप्प्यामध्ये बारकाव्याने काय काय करावे लागते ते ठरविणे व त्याप्रमाणे कार्यवाही करणे याला आपण संशोधनप्रक्रिया म्हणतो.

२.२. संशोधनप्रक्रियेतील टप्पे

संशोधन प्रक्रियेत विविध टप्पे असतात. १) संशोधनासाठी विषयाची निवड २) निवडलेल्या विषयांसंबंधी अधिक माहिती मिळवणे, त्यासंबंधी विचार करणे. ३) संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा निश्चित करणे ४) संशोधनाचे गृहीतक निश्चित करणे ५) संशोधनाचा आराखडा तयार करणे ६) माहितीचे संकलन करणे ७) आवश्यकतेनुसार संकलित माहितीचे विश्लेषण करणे ८) माहितीच्या आधारे निष्कर्ष व अनुमान काढणे ९) अहवाल लेखन करणे.

हे संशोधन प्रक्रियेतील टप्पे असतात. या प्रत्येक टप्प्यावरील सखोल माहिती आपल्याला थोडे व्यापक संशोधन करताना लागते. आपल्या छोट्या संशोधनासाठी आपण टप्पे लक्षात घेऊ.

२.३ संशोधन आराखडा

संशोधन आराखडा म्हणजे संशोधनाच्या कार्यवाहीसाठी पूर्ण विचार करून केलेली पूर्वतयारी. आपल्याला काय करायचे आहे? आपल्याला जे साध्य करायचे ते करण्यास माहिती कोठून व कशी गोळा करायची? संकलित माहितीचे विश्लेषण कसे करायचे? या व अशा सर्व बाबींचा सखोलपणे विचार करून कार्यवाहीच्या दृष्टीने बारीकसारीक तपशीलांचा विचार करणे म्हणजे संशोधन आराखडा तयार करणे होय. उत्तम संशोधन आराखडा म्हणजे निम्मे संशोधन झाल्यासारखेच असते.

मोठ्या संशोधनासाठी व त्याच्या उत्तम कार्यवाहीसाठी आराखडा असणे गरजेचे असते. आपण छोट्या संशोधनांपासून सुरुवात करणार आहोत. यासाठीच्या तात्त्विक व तांत्रिक बाबींचा फार सखोल अभ्यास व विचार करणे अगदी आवश्यक आहे, असे नाही. आपल्याला आराखडा करता आला नाही तरी चालेल; पण आपण जो विचार करणार आहोत तो म्हणजेच संशोधनाचा आराखडा असणार आहे. आपल्या दृष्टीने आपल्या संशोधनाच्या कार्यवाहीच्या दृष्टीने बारीकसारीक तपशीलाचा आधी विचार करणे म्हणजे संशोधन आराखडा!

शैक्षणिक क्षेत्रातील संशोधनाचे विषय

शैक्षणिक क्षेत्रात प्रामुख्याने विद्यार्थी, शिक्षक, पालक हे तीन घटक व काही प्रमाणात शासन हा चौथा घटक येतो. या क्षेत्रातील काही जाणवणाऱ्या गोष्टी व त्याबाबतीत सामान्य व्यक्तीला सहजगत्या काय करता येऊ शकेल याचा विचार करूयात.

१) मुलांना टीव्हीवरील वेगवेगळ्या मालिका पाहण्याचे वेड लागलेले असते. यामुळे मुलांच्या शिक्षणात अडथळा येतो. त्यामुळे त्यांचे अभ्यासाकडे दुर्लक्ष होते.

एखादा शिक्षक, एखादा पालक हा विषय घेऊन संशोधन कसे करू शकेल? आपल्या ओळखीतील पालक, मित्र यांच्याशी त्यांनी बोलावे. प्रत्यक्ष किंवा फोनवर बोलावे. त्यांच्या मुलांच्या बाबतीत काय घडते ते विचारावे.

त्यांची मुले मोबाईलवर/टीव्हीवर किती वेळ असतात? कोणते कार्यक्रम पाहतात? नाही म्हणले तर काय करतात? आक्रस्ताळेपणा, हट्ट, ऐकत नाहीत इ. प्रश्न विचारावेत यावर ते काय उपाय करतात, त्याद्दलची माहिती नोंदवून ठेवावी. (नुसते बोलू नये) नंतर किती पालकांकडून माहिती मिळविली, किती मुलांकडून माहिती मिळवली, दिवसभरात एक तास,

दोन तास असे मोबाईल पाहणारी मुले किती ते काढावे. कार्यक्रमाप्रमाणे विशिष्ट कार्यक्रम पाहणारी किती मुले आहेत, ती संख्या काढावी. पालकांचे उपाय कोणते ते नोंदवावेत. अशा ४०/५० पालकांची एकत्र माहिती संकलित केली व ती एकत्रितरीत्या मांडली तर आपण काही निष्कर्ष काढू शकतो.

ही माहिती कशी गोळा केली, त्या माहितीवरून आपण वारंवारितेचे तक्ते तयार केले व त्यावरून निष्कर्ष काढला? असे सुसूत्रपणे मांडले तर त्यातून आपल्याला या प्रश्नाकडे वेगळ्या दृष्टीने पाहता येईल.

हे असे छोटे संशोधन होऊ शकेल.

२) विद्यार्थ्यांच्या जीवनात इ. १० वी, ११ वी व १२ वी ही तीन वर्षे दिशा देणारी ठरतात. या परीक्षांचे निकालही शाळांच्या दृष्टीने महत्त्वाचे असतात. विद्यार्थ्यांचे १२ वीच्या परीक्षेतील गुण हे १० वीच्या परीक्षेतील गुणांवर अवलंबून असतात का? सर्वसामान्यपणे विद्यार्थी ११ वीचे वर्ष हे केवळ उत्तीर्ण होणे; पण गुण मिळविणे महत्त्वाचे नाही, असे समजतात. हे निरीक्षण, हा संशोधनाचा विषय होऊ शकेल का?

विद्यार्थ्यांच्या १०वी, ११वी, १२वी परीक्षेतील गुणांचा तौलनिक अभ्यास हा संशोधनाचा विषय होऊ शकेल.

शिक्षकाने त्याच्या महाविद्यालयातील १२ वी उत्तीर्ण विद्यार्थ्यांचे १० वीतील गुण, ११वीतील गुण व १२ वीतील गुण याप्रकारे माहिती संकलित करावी. (ही माहिती शाळेच्या कार्यालयात उपलब्ध होईल) या माहितीवरून संख्याशास्त्राच्या साहाय्याने सरासरी गुण, गुणांचे विचलन, प्रचलन काढून १०वी व ११वीतील गुणांमधे सहसंबंध आहे का? ११वी व १२वीतील गुणांमधील काही सहसंबंध आहे का? १०वी आणि १२वीतील गुणांमधे काही सहसंबंध आहे का हे पाहता येईल व त्यावरून काही निष्कर्ष नक्कीच निघू शकतील.

याच विचाराने इतर शाळा/कनिष्ठ महाविद्यालयांतील सहकाऱ्यांनी संशोधन केले तर सर्वांचे मिळून एकत्र असे एक व्यापक संशोधन होऊ शकते.

* एकाच शिक्षकाने आपल्याच महाविद्यालयात सातत्याने ५/७ वर्षे याच विषयावर माहिती संकलित करून विश्लेषण केले तर एक कालबद्ध संशोधन निश्चित होऊ शकते.

३) भाषा विषयांमध्ये सर्वसामान्यपणे विद्यार्थ्यांचे स्वत:चे शब्दभांडार कमी असते, वाचनाची आवड नसते, इंग्रजीत स्पेलिंगची अडचण येते, स्पष्ट बोलता येत नाही अशी व यासारखी निरीक्षणे असतात. असे निरीक्षण आपल्या लक्षात आल्यास ते निवडून त्यावर संशोधन करता येईल का ?

विशिष्ट असा भाषा विषयातील प्रश्न घेऊन त्यासंबंधी माहिती संकलित करावी लागेल. उदा. विद्यार्थ्यांची शब्दसंपत्ती. यासंदर्भात विद्यार्थ्यांची शब्दसंपत्ती किती आहे, त्याला एक पान वाचावयास दिले तर किती शब्दांचे अर्थ त्याला माहिती आहेत हे प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या बाबतीत १५ ते २० वेगवेगळ्या अशी माहिती विषयातील पुस्तकातील पाने, अनेक विद्यार्थ्यांकडून संकलित करता येईल. या संकलित माहितीचे संख्याशास्त्राच्या आधारे विश्लेषण करून, वारंवारिता सारणी तयार कराव्या लागेल व त्यावरून निष्कर्ष निघू शकतील.

शब्दसंपत्तीबाबत इयत्तेप्रमाणे माहितीचे संकलन व विश्लेषण करून तुलनात्मक अभ्यास केल्यास या संशोधनास एक वेगळा आयाम प्राप्त होऊ शकेल. याप्रमाणेच इतर प्रश्नांचाही विचार संशोधनासाठी करता येईल.

४) विद्यार्थी शाळेमध्ये कोणत्या वाहनाने येतात व त्यांना किती वेळ लागतो. हाही संशोधनाचा विषय होऊ शकेल.

शहरामध्ये/खेड्यामध्ये/तालुक्याच्या गावी/पाड्यावर/वस्तीवर कोठेही असलेल्या शाळेमध्ये शिक्षक आपल्या वर्गातील मुले शाळेत कोणत्या वाहनाने येतात? पायी, सायकल, पालकांबरोबर, बस, खाजगी वाहन, सार्वजनिक वाहन, मोटार, एस.टी. याद्वारे येतात का? व शाळेच्या नियोजित वेळेच्या किती वेळ आधी घरातून निघतात. एवढी माहिती सहजगत्या संकलित करू शकतात. अशी माहिती संकलित करून तिच्या वारंवारिता विभागणीवरूनही खूपसे निष्कर्ष निघू शकतात व एक छोटासा संशोधन प्रकल्प होऊ शकतो.

अशीच माहिती खेडेगावातील शाळातील विद्यार्थ्यांसंबंधी मिळविता आली तर शहर/तालुका/खेडेगाव इ. शाळांमधील विद्यार्थ्यांच्या शाळेत येणाऱ्या वाहनाच्या प्रकारासंबंधी व लागणारा वेळ यांचा तौलनिक अभ्यास होऊ शकतो.

५) पालकांच्या शाळेकडून/शिक्षकांकडून अपेक्षा याची माहिती संकलित करून त्या माहितीचे विश्लेषण हा संशोधनाचा विषय होऊ शकतो.

शिक्षकाला आपल्या विद्यार्थ्यांमार्फत त्यांच्या पालकाकडून ५/६ प्रश्नांची उत्तरे एका कागदावर लिहून आणायला सांगता येतील. हे प्रश्न पालकांच्या शाळेकडून/शिक्षकांकडून अपेक्षा यासंबंधीने असणार आहेत. ते तयार करावे लागतील. अशी माहिती अनेक विद्यार्थ्यांच्या पालकांकडून संकलित झाली की संख्याशास्त्रीय कोष्टके तयार करता येतील. अशा विश्लेषण केलेल्या माहितीचा वापर करून विविध निष्कर्ष निघतील. वेगळ्या गोष्टी कळतील. शालेय व्यवस्थापनाला/शिक्षकांना आपल्या धोरणासंबंधी काही वेगळे निर्णय घेता येतील. याचा उपयोग शाळेची गुणवत्ता सुधारणासाठी होऊ शकतो.

एखादा विषय छोटा आहे व त्यात संशोधन करण्यासारखे काही नाही असे प्रथमदर्शनी वाटले तरी तो संशोधन विषय होऊ शकतो.

सार्वजनिक सेवा-सामान्य व्यक्ती

सामान्य व्यक्तीला रोजचे व्यवहार करताना, वावरत असताना, वेगवेगळ्या सार्वजनिक सेवा लागतात. या सेवा मिळवताना, वापरताना, इतरांशी बोलताना आपण खालील काही गोष्टींसंबंधी चर्चा करत असतो.

* सध्या रस्त्यावरच्या कुत्र्यांचा फारच त्रास होतो.
* कचरा पाच-सहा दिवस उचललाच गेला नाही.
* रस्त्यावरचे दिवे सुरू नसतात.
* हे फूटपाथ कसेतरीच बांधले आहेत. धड चालता येत नाही.
* गणेशोत्सव मंडळांनी विधायक उपक्रम करायला हवेत.
* रिक्षाचालक मनमानी करतात.

अशा अनेक विषयांवर आपण खूप वेळा एकमेकांशी बोलतो. परंतु त्यासंदर्भात काही करत नाही. असे छोटे प्रश्न हे संशोधनाचे विषय होऊ शकतात.

या प्रश्नांसंबंधी या विषयांसंबंधी आपण ठरावीक कालावधीसाठी, विविध लोकांकडून माहिती संकलित केली व ती माहिती आपल्या प्रभागातील नगरसेवक, नगरपालिकेचे अधिकारी यांच्यापुढे व्यवस्थित मांडली तर त्यांना आपले म्हणणे नाकारता येत नाही. त्याचा उपयोग त्यांना पुढील कारवाईसाठी, कार्यवाहीसाठी होतो व आपल्याला अधिक चांगल्या सार्वजनिक सेवा मिळू शकतात. आपण जी सांख्यिक माहिती संकलित केलेली असते ती विविध प्रकारचे स्तंभालेख, वृत्तालेख या माध्यमातून दाखविल्यावर गणिताच्या विद्यार्थ्यांना उपयुक्त होऊ शकते.

प्रत्यक्ष संकलित केलेली सामग्री व त्याआधारे काढलेले निष्कर्ष कोणी नाकारू शकत नाही.

व्यावसायिक क्षेत्र

व्यावसायिक लोक त्यांच्या व्यवसायानिमित्त विविध प्रकारची माहिती संकलित करीत असतात. वस्तूंचे बाजारभाव, वस्तूंची मागणी, कोठे कोणती वस्तू अधिक चांगली मिळेल, प्रत्येक वस्तूंचे गुणदोष, असा त्यांचा अभ्यास, संकलन, त्याचे विश्लेषण सुरूच असते. एका दृष्टीने त्यांच्याबाबतीत हे छोटे संशोधन प्रकल्पच असतात. त्याचा उपयोग करून त्यांचे निष्कर्ष ठरतात त्यापासून निर्णय घेतले जातात.

सामान्य व्यक्तीलासुद्धा जेव्हा एखादी वस्तू खरेदी करायचा निर्णय घ्यायचा असतो, वॉशिंग मशिन खरेदी, घर खरेदी इ. अशावेळी आपण वेगवेगळ्या ठिकाणी चौकशी करतो. माहिती संकलित करतो, त्याचे विश्लेषण करतो, निष्कर्ष काढतो, व मग निर्णय घेतो. हे संशोधन व्यक्तीपुरतेच मर्यादित असते. परंतु बाजारासंबंधीचा तौलनिक अभ्यास केला व त्याचा वापर करून काही निष्कर्ष काढले तर ते कोणालाही ते उपयोगी ठरू शकतात.

शास्त्र-शाखा

शास्त्र शाखा, अभियांत्रिकी शाखा या तर संशोधनासाठी प्रसिद्धच आहेत. या शाखांमधून विविध प्रयोग, त्यांची निरीक्षणे, त्यावरून निष्कर्ष हे आपण वाचतच असतो. यातील शोधांमुळे आपण अनेक उपकरणे त्यातील सुखदायक बदल हेदेखील अनुभवत असतो. आपल्या दैनंदिन जीवनाचा बनलेला भाग म्हणजे मोबाईल. यातील दिवसागणिक नवीन गोष्टी येत असतात.

आपल्या साधारण बोलण्यातूनच आपल्याला छोट्या-मोठ्या संशोधनाचे विषय मिळू शकतात. काही आपण पाहू :-

* सध्या उन्हाळा वाढत चालला आहे - आपल्या शहराच्या दैनंदिन तापमानाची आकडेवारी आपण मिळवून पाहू शकतो.
* अशीच आकडेवारी पाऊस, प्रदूषण याबाबतीतही मिळवू शकतो. तीही नेटच्या व संगणकाच्या माध्यमातून.
* सध्या सगळे ऋतू थोडे पुढे गेल्यासारखे वाटतात.
* लॉकडाऊनमुळे पावसाचे प्रमाण वाढल्यासारखे वाटते. तापमान कमी झाल्यासारखे वाटते.
* आपण रहात असलेल्या भागातील मोठी झाडे व त्यांचा उपयोग, उपद्रव.

संगणक हा तर संशोधनाचा मोठाच विषय आहे. संगणकामुळे पारंपरिक शिक्षण, वय, यांचा संबंध बुद्धिमत्तेसाठी आहे हे पटत नाही. कृत्रिम बुद्धिमत्ता ही कोणाकडेही असू शकते व तो ती वापरू शकतो. शालेय विद्यार्थ्यांनी संगणकामधील काही शोध, काही नवीन ॲप्लिकेशन शोधल्याची उदाहरणे आहेत. त्यासाठी पारंपरिक शिक्षण, पदवी ही अटदेखील राहिलेली नाही. याचा वापर करून नवनवीन क्रियाशील गोष्टी शिकणे, करणे याला तर काही मर्यादाच राहिलेल्या नाहीत. खूप सर्जनात्मक गोष्टीही आपण पाहतो. हे क्षेत्र तर अमर्याद आहे.

वरील उदाहरणांमुळे आपल्या लक्षात येते की संशोधनाचा प्रमुख पाया म्हणजे विचार! अस्वस्थता! आपल्याला एखादी गोष्ट अस्वस्थ करते, बदल हवा असे वाटते, काही प्रश्न पडतात. अशा गोष्टी म्हणजे आपण संशोधनाचा विचार करण्याचा विषय! तर मग आता **सुरू करू छोटे संशोधन!**

***

लेखक गणित विषयाचे सेवानिवृत्त अध्यापक असून संशोधन पद्धती या विषयाचे अभ्यासक आहेत.

Email : madhavdhayagude@gmail.com

विद्यानिकेतन-एक उपक्रमशील शाळा

सीमा चव्हाण, पुणे : ७५८८२८०९०९

तसे तर सर्वच शाळांत वर्षभर विविध शैक्षणिक उपक्रम राबविले जातात. त्यातून विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होत असतो. मात्र पुण्याच्या विद्यानिकेतन शाळेने काही अभिनव उपक्रम राबविले, ते उपक्रम इतर शाळांना व शिक्षकांना प्रेरणादायी ठरतील. विशेषत: शहरी भागातली शाळा असूनही 'औषधी वनस्पतींची बाग' निर्माण करणे, काश्मीरमधील कुपवाडा येथे दहशतवाद्यांशी लढताना वीरमरण आलेल्या संतोष महाडिक यांच्या पत्नी, लेफ्टनंट स्वाती महाडिक यांना माजी विद्यार्थिनी या नात्याने शाळेत बोलावून त्यांचा सन्मान करणे, त्यांचे धाडसी विचार मुलांना ऐकवणे अशा उपक्रमांमधून मुलांचे शिक्षण होतेच; पण त्यांच्यामध्ये संस्कारांची रुजवण होते. असे काही उपक्रम या लेखात सांगितले आहेत.

''ज्ञान, विज्ञान-तंत्रज्ञान व सुसंस्कार यासाठी शिक्षण'', हे पुणे महानगरपालिकेच्या डॉ. वसंतदादा पाटील माध्यमिक विद्यानिकेतन, शुक्रवार पेठ, पुणे या शाळेचे ब्रीदवाक्य आहे. गेली २५ वर्षे शाळेचा दहावीचा निकाल १००% लागतो. ही शाळेची वैभवशाली परंपरा आहे. या शाळेत मला मुख्याध्यापक पदावर काम करण्याची संधी मिळाली; म्हणून मी स्वत:ला खूप भाग्यवान समजते. अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत व अनेक आव्हानांवर मात करून शिकणारे विद्यार्थी येथे शिक्षण घेतात. शालेय शिक्षण विद्यार्थिभिमुख व्हावे, यासाठी या शाळेत विविध प्रयोग राबविले जातात. पाठ्यपुस्तकांबरोबर अनोखे प्रकल्प राबवून मुलांचे ज्ञान वृद्धिंगत करण्यासाठी ही शाळा विविध उपक्रमांचे आयोजन करते.

1. English Language Learning Club (ELLC):

या क्लबमध्ये इंग्लिश वाक्यरचना तयार करणे, इंग्लिश शब्दसंग्रह वाढविणे यासाठी विद्यार्थ्यांना प्रेरित केले जाते. Role play चा सराव दिला जातो. वेगवेगळे विषय देऊन त्यांना बोलण्यास प्रवृत्त केले जाते. इंग्रजी संभाषणकौशल्य विकसित करण्यासाठी शालेय वेळेआधी जादा तासिकांचे आयोजन केले जाते. इंग्रजी संभाषणकौशल्य विकसित करण्यासाठी ई लर्निंगचा वापर केला जातो. इंग्रजी विषयाची वर्गातील अध्ययनप्रक्रिया रंजक, आनंदी व सहज होईल यासाठी विद्यार्थ्यांना शाळेमध्ये इंग्रजी गीते, गोष्टी, नाटके, कार्टून्स, पुस्तके, वर्तमानपत्रे, साप्ताहिके, मासिके इत्यादी उपलब्ध करून दिली जातात. शाळेतील विविध कार्यक्रम व समारंभाच्या वेळी केले जाणारे निवेदन किंवा भाषण मातृभाषेबरोबरच इंग्रजीतून करण्यास विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन दिले जाते.

२. विज्ञान क्लब :

विद्यार्थ्यांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजविण्यासाठी शाळेतील विज्ञान प्रयोगशाळा आवश्यक साहित्याने सुसज्ज आहे. प्रत्येक संकल्पनेसाठी ई लर्निंगचा वापर शिक्षक करतात.मुक्तांगण विज्ञान शोधिकेतील उपक्रमात आमच्या अनेक विद्यार्थ्यांना दर गुरुवारी संधी दिली जाते. त्यांना प्रत्यक्ष प्रयोगातून विज्ञान समजावून घेण्याची संधी मिळते. त्यामुळे त्यांच्यात विज्ञान विषयाची गोडी निर्माण होते. विद्यार्थ्यांना स्वत:ला प्रयोग करण्याची संधी मिळाल्याने त्यांची निरीक्षणशक्ती, कुतूहल यांना प्रोत्साहन मिळते. शालेय शिक्षणाला विज्ञान शोधिकेतील उपक्रमांची जोड मिळाल्याने शालेय अभ्यासक्रम अधिक अनुभवसंपन्न, आनंद देणारा झाला आहे. शाळेत Exciting Science Group व NCL Innovation Park यांचेतर्फे दर शनिवारी सायन्स क्लब, शास्त्रज्ञांचे व्याख्यान, Research Idea Competition, सायन्स पार्क येथे भेट इत्यादींचे चे आयोजन केले जाते. Research Idea Competition

मुळे विद्यार्थ्यांमध्ये अनेक नवनवीन कल्पनांचे स्फुरण चढते. या स्पर्धेमध्ये विद्यार्थी अनेक वेळा प्रथम क्रमांकाचे मानकरी ठरले आहेत. या प्रोजेक्टमुळे विज्ञान शिक्षणाचा उपयोग आपल्या दैनंदिन जीवनातील समस्या सोडविण्यासाठी किंवा जगणे सोपे करण्यासाठी कसा करता येईल, यावर विद्यार्थ्यांना काम करता आले. अनेक विद्यार्थ्यांना आयसर येथे प्रवेश मिळाला आहे. त्यांचे शास्त्रज्ञ होण्याचे स्वप्न निश्चितच पूर्ण होईल. शाळेत अनेक वेळा विज्ञान प्रदर्शने आयोजित केली जातात. अपूर्व विज्ञान मेळावा, राष्ट्रीय विज्ञान दिन साजरा केला जातो. ज्ञानप्रबोधिनी संस्थेतर्फे आयोजित करण्यात आलेल्या Chhote Scientist स्पर्धेत भाग घेऊन यशस्वी झाले आहेत.

३. विचारांना फुटू देत पंख :

जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात स्पर्धा निर्माण झाली आहे. ही स्पर्धा जागतिकीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरणाच्या गतिमान प्रक्रियेमुळे वाढत चालली आहे. अशा स्पर्धात्मक व गुंतागुंतीच्या जगात सक्षम, समर्थ व यशस्वी होण्यासाठी व्यक्तीच्या अंगी वक्तृत्वकला आवश्यक आहे. या कलेमुळे व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व आकर्षक व प्रभावी बनते. विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास हे शिक्षणाचे मूलभूत उद्दिष्ट आहे. या उद्दिष्टपूर्तीसाठी हा प्रकल्प राबविला होता. त्यासाठी एखादा शब्द देऊन ठरावीक वेळ देऊन त्यावर विचार मांडणे,आयत्या वेळी विषय देऊन वक्तृत्व स्पर्धा आयोजित केल्या जायच्या. त्यात ऐतिहासिक, कला, मनोरंजन, आरोग्य, पर्यावरण, विज्ञान, क्रीडा, साहित्य हे विषय समाविष्ट असायचे. या प्रकल्पामुळे विद्यार्थ्यांच्या मनावरचा ताण व दडपण कमी होऊन ते उत्साही दिसू लागले. त्यांचा आत्मविश्वास वाढला. विद्यार्थ्यांना हसत खेळत शिक्षण मिळू लागले. आम्ही हा उपक्रम ऑफ तासाला राबविला आहे.

४. ''सुंदर हस्ताक्षर'' उपक्रम :

जून महिन्यात इयत्ता ८, ९, १० वी या वर्गांसाठी मराठी व इंग्रजी हस्ताक्षरासाठी या उपक्रमाचे आयोजन केले जायचे. सुंदर व वळणदार हस्ताक्षराचा संस्कार विद्यार्थ्यांवर करणारे, व कॅलिग्राफीबाबत मार्गदर्शन करणारे विद्यार्थ्यांशी सुसंवाद साधणारे स्वामी समर्थ हस्ताक्षर वर्गाचे श्रीराम वैद्य सर यांच्यामुळे हे शक्य झाले. 'सुंदर हस्ताक्षर सुंदर मनाचा आरसा असतो' हा संस्कार विद्यार्थ्यांवर रुजवत सुंदर हस्ताक्षराचे महत्त्व पटवून दिले. सर्वच विद्यार्थ्यांना खूप याचा फायदा झाला. सुंदर हस्ताक्षर ही कला, मनाची एकाग्रता काय असते हे शिकवून, वाचनाची कला वृद्धिंगत करते. उत्तम व्यक्तिमत्त्व घडवते. जे समाजात वावरताना खूप गरजेचे असते.

५. व्यवसाय शिक्षण:

राष्ट्रीय कौशल्य विकास अंतर्गत, लेंड अ हँड इंडिया व पुणे महानगरपालिका यांच्या संयुक्त सहकार्याने राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियानाच्या माध्यमातून शाळेत व्यवसाय शिक्षण अभ्यासक्रम सुरू आहे. मल्टी स्किल फाऊंडेशन कोर्स व किरकोळ व्यापार या दोन विषयांचा त्यात समावेश आहे. मल्टी स्किल अभ्यासक्रमात अभियांत्रिकी, शेती व बागकाम, ऊर्जा, पर्यावरण, वैयक्तिक आरोग्य आणि स्वच्छता, फूड प्रोसेसिंग टेक्निक या विषयांचा समावेश आहे. व्यवसाय शिक्षणामुळे शाळेत अनेक चांगले उपक्रम राबविण्यात आले होते. उदा. बेंचेस दुरुस्ती, वेल्डिंग करणे, वर्गांच्या नेमप्लेट लावणे, हिमोग्लोबिन तपासणे, रक्तदाब तपासणे, प्रत्यक्ष मॉलला, दवाखान्याला, गॅरेजला भेट देणे इत्यादी शाळेमध्ये दिवाळी मेळाव्याचे आयोजन करण्यात आले होते. विद्यार्थ्यांनी विविध कौशल्यांच्या आधारे दिवाळी फराळ, उत्तम प्रकारचे सुगंधी उटणे, चिवडा, विविधरंगी इलेक्ट्रिकच्या दिव्यांच्या माळा, LED दिव्यांच्या शोभेच्या वस्तू तयार करून विक्री करण्यात आल्या. जागतिक युवा कौशल्य दिनानिमित्त विद्यार्थ्यांनी शेती, ऊर्जा आणि पर्यावरण या विषयांवर प्रकल्प सादर केले. रिटेल विषय शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांनी ग्राहक जागृतीविषयी नाट्य सादर केले. फूड प्रोसेसिंग विषयात विद्यार्थी आनंदाने पाककौशल्य शिकत आहेत. व्यवसाय शिक्षणाचा अभ्यासक्रम शिकविणारे सर्वच शिक्षक समर्पणाच्या भावनेने कार्यरत आहेत. विद्यार्थ्यांच्या व्यवसायाभिमुख कौशल्यांना कृतिरूप देणाऱ्या या उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांच्या पंखात आत्मविश्वास व जिद्द नक्कीच वाढेल आणि विद्यार्थी यशस्वी उंच भरारी घेतील यात शंकाच नाही.

६. औषधी वनस्पतींची बाग :

पुणे महानगरपालिकेच्या शाळेतील विद्यार्थी अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत व अनेक संकटांवर मात करून शिकत असतात. अनेक विद्यार्थी प्रार्थनेच्या वेळेला भोवळ येऊन पडलेले पाहिले आहेत. चौकशी केल्यावर असे समजले की विद्यार्थी अर्धपोटी शाळेत येत आहेत. तेव्हापासून एक स्वप्न होते की शाळेत फळे व औषधी वनस्पतींची बाग असावी. अथक प्रयत्नानंतर हे स्वप्न सत्यात उतरले. आपण एखादे चांगले स्वप्न पाहिले की, सगळे चांगले आपोआप होत जाते, याची प्रचिती आली. ज्या दिवशी बागेत वृक्षारोपण करायचे होते त्याच दिवशी काही कामानिमित्त ज्येष्ठ कृषितज्ज्ञ डॉ. बुधाजीराव मुळीक शाळेत आले होते. मग काय दुधशर्करा योगच म्हणायचा, त्यांच्याच हस्ते वृक्षारोपण केले.

शतावरी, आवळा, वाळा, अडुळसा, बेहडा, कढीपत्ता, दगडी पाला, ओवा, ब्राम्ही, तुळस, गवती चहा, आले, इत्यादी रोपे लावली. यासोबत केळीची लागवड केली होती.

आज या सर्व वनस्पती जोमाने वाढत आहेत. शाळेत व्यवसायशिक्षण अंतर्गत शेती हा विषय विद्यार्थ्यांना आहे. त्यामुळे या बागेची निगा विद्यार्थी राखतात. बागेला वेळोवेळी म्हणजे करोनाच्या काळात स्वतःच्या जिवाची पर्वा न करता सुरक्षारक्षक नियमितपणे पाणी देतात. गेली ५ वर्षे विद्यार्थी नैसर्गिकरीत्या पिकलेल्या केळीचा आस्वाद घेत आहेत.

७. गुरुपौर्णिमा उत्सव :

या शाळेत साजरा होणारा हा अतिशय स्तुत्य उपक्रम आहे. विद्यार्थ्यांच्या विविध कलागुणांना वाव देण्यासाठी व गुणवंत, यशवंत विद्यार्थ्यांचे कौतुक करण्यासाठी हा ''कौतुक सोहळा'' आयोजित करण्यात येतो. अनेक दिग्गज व्यक्तींना या कार्यक्रमासाठी पाहुणे म्हणून आमंत्रित केले जाते. त्यांची भाषणे म्हणजे विद्यार्थ्यांसाठी एक मेजवानीच असते. उदा. गायक आनंद माडगूळकर, जयश्रीताई काळे (ज्ञानपीठ पुरस्काराने सन्मानित कवी विंदा करंदीकर यांच्या कन्या).

८. स्नेहसंमेलन :

या शाळेतील अनेक विद्यार्थी आज उच्च पदांवर कार्यरत आहेत. शाळेच्या स्नेहसंमेलनासाठी प्रमुख पाहुणे म्हणून येण्याचा मान माजी विद्यार्थ्यांना मिळतो. उदा. तीन वेळा राष्ट्रीय पुरस्कार मिळालेले प्रसिद्ध रांगोळी कलाकार अक्षय शहापूरकर MIT Engineering Collage येथे प्राध्यापक आहेत. प्रसिद्ध बांधकाम व्यावसायिक सुहास गायकवाड, अश्विनी शहापूरकर (MTS परीक्षेत महाराष्ट्र राज्यात १२वी आलेली, सध्या आय टी इंजिनियर). संमेलनात संस्कृत नाटक, नाच, गाणी इ. चांगल्या कार्यक्रमांची रेलचेल असते.

९. आरोग्यम् धन सपंदा :

आरोग्य, संतुलित आहार, व्यायाम व स्वच्छता याबाबत मुलांचे संस्कार हा उपक्रम ३६ वर्षे शाळेत ऑफ तासाला राबविला आहे. विद्यार्थ्यांची आर्थिक परिस्थिती हलाखीची असल्याने कमी पैशात चांगला आहार कसा घेता येतो हे उदाहरणांनी पटवून देणे. पालक सभेत पालकांनाही या विषयावर मार्गदर्शन करणे. एका माजी विद्यार्थ्याने सुंदर आठवण सांगितली, ''आजही आठवतात तुम्ही वर्गामध्ये दिलेल्या आयुर्वेदिक टिप्स, व्यायाम, स्वच्छता, सूर्यप्रकाश यांचे महत्त्व, आज आम्हाला या सगळ्यांचा खूप उपयोग होतो.'' ''शरीरम् आद्यम् खलु धर्मसाधनम'' हे ब्रीद मुलांच्या मनावर कोरले गेले आहे, याचे समाधान मिळाले.

१०. विशेष भेटी :

माजी विद्यार्थिनी लेफ्टनंट स्वाती महाडिक यांनी शाळेला भेट दिली. स्वाती महाडिक यांनी शाळेत येण्याची इच्छा प्रगट केली. आम्ही सर्वांनी आनंदाने

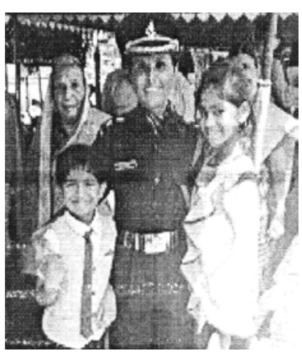

(माजी विद्यार्थीसुद्धा) सत्कार सोहळा आयोजित केला. शाळेच्या प्रवेश द्वारातच स्काऊट व गाईडच्या विद्यार्थ्यांनी स्वाती यांचे जंगी स्वागत केले. तेवढ्यात त्यांचे लक्ष त्यावेळच्या त्यांच्या वर्गशिक्षकांकडे गेले. त्या धावत सुटल्या व त्यांना घट्ट

मिठी मारली. दोघींनाही आनंदाश्रु आवरता आले नाही. हॉलच्या प्रवेशद्वारात राष्ट्रीय कला अकादमीचे माजी विद्यार्थी अक्षय शहापूरकर यांनी अप्रतिम कलाकृती साकारली होती. ''ती रडली नाही, तर ती लढली.'' वीरपत्नी लेफ्टनंट कर्नल स्वाती संतोष महाडिक यांना मानाचा मुजरा. हॉलमध्ये त्यांनी प्रवेश केल्यावर विद्यार्थ्यांनी एकच जल्लोष केला. शाळेचे सभागृह गर्दीने फुलून गेले होते. त्यांचे वर्गमित्र आणि शिक्षक शिक्षिका आवर्जून स्वाती यांचे कौतुक पाहण्यासाठी उपस्थित होते. काश्मीर येथील कुपवाडा येथे दहशतवाद्यांशी मुकाबला करताना पती संतोष महाडिक हुतात्मा झाल्यानंतर स्वाती यांनी लष्करात जाऊन पती संतोष यांचे स्वप्न पूर्ण करण्याचे ठरविले आणि अकरा महिन्यांच्या खडतर प्रशिक्षणानंतर त्यांची लेफ्टनंटपदी नियुक्ती झाली. त्यांना माहेरची साडी व गौरवचिन्ह याने सन्मानित करण्यात आले. त्यांनी शालेय आठवणींना उजाळा दिला. ज्या शाळेने आपल्याला घडविले, त्या शाळेविषयी कृतज्ञता व्यक्त केली आणि विद्यार्थ्यांशी संवाद साधला. शाळेत असताना मी खूप खोडकर होते, अशी प्रांजळ कबुली दिली. अक्षर अजिबात चांगले नसल्यामुळे सर नेहमी अक्षर सुधारण्यासाठी खूप वेळा लिहायला सांगायचे, त्याचा उपयोग खडतर प्रशिक्षणात ताण कमी करण्यासाठी कसा झाला हे आवर्जून नमूद केले. त्यांचा आम्हाला नेहमीच सार्थ अभिमान वाटतो. या कार्यक्रमातून विद्यार्थ्यांना खूप मोठी प्रेरणा मिळाली.

११. शिष्यवृत्ती योजना :

दहावीला ८५% पेक्षा जास्त गुण संपादन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना प्रत्येकी ५१,००० रुपये या शिष्यवत्तीमुळे मुलांना मिळतात. ते विद्यार्थी या पैशातून ११वी, १२वीची फी भरतात. वह्या, पुस्तके खरेदी करतात. ही शिष्यवृत्ती सुरू झाल्यापासून आमच्या शाळेतील १८९ मुलांना याचा लाभ मिळाला.

१२. ''बडी कॉप उपक्रम'' :

वरिष्ठ पोलीस निरीक्षक, यांच्या मार्गदर्शनाखाली स्थानिक पोलीस चौकीतील दोन पोलीस शाळेतील विद्यार्थ्यांसाठी ''पोलिस मित्र संकल्पना'' व ''बडी कॉप'' या उपक्रमांबाबत मार्गदर्शन करतात. वाहतूक समस्या, रॅगिंग, छेडछाड, विषबाधा, दैनंदिन व्यवहार, रेल्वे व बस सुरक्षितता, चारित्र्य पडताळणी, अनोळखी व्यक्ती व वस्तू याबाबत विद्यार्थ्यांना प्रात्यक्षिकांसह मार्गदर्शन करतात.

१३. आनंदी शिक्षण :

माध्यमिक स्तरावरील अनुत्तीर्ण होण्यामध्ये बऱ्याच वेळा विद्यार्थ्यांमध्ये असलेली परीक्षेची भीती हे कारण असते. विद्यार्थ्यांमधील ही भीती दूर करणे, प्रत्येक मूल शिकू शकते व प्रत्येक विद्यार्थी इयत्ता १०वी उत्तीर्ण होऊ शकतो, असा आत्मविश्वास देणारे महाराष्ट्र राज्य परीक्षा परिषद पुणेचे सहायक आयुक्त अनिल गुंजाळ यांनी आमच्या शाळेत कायम मार्गदर्शन केले. ''आनंदाने जगूया'' व ''परीक्षेला सामोरे जाताना'' या विषयावर व्याख्यान व्हायचे. अभ्यास, करिअर आणि स्वतःचा शोध यांचा मिलाफ म्हणजे आनंददायी जीवन, असे मत ते व्यक्त करत. करिअर हा आयुष्यातील फार मोठा आणि महत्त्वाचा भाग आहे. स्वतःला आवडणारे क्षेत्र निवडता येणे म्हणजे करिअर होय. कोणत्याही करिअरमध्ये अनेक संधी आहेत. परीक्षेबद्दलची भीती आणि न्यूनगंड मनातून काढून टाका. जीवन जगणे हीसुद्धा रोजची एक परीक्षाच असते. या परीक्षेला सामोरे जाताना शारीरिक, आध्यात्मिक, सामाजिक आणि आणि मानसिक आरोग्य चांगले ठेवा. अंधश्रद्धा, भ्रष्टाचार, जातीयता, व्यसनाधीनता आणि नकारात्मकता यांना दूर ठेवा. चांगला नागरिक होण्याचा प्रयत्न करा. स्वतःत लपलेला कोहिनूर हिरा शोधा, कारण प्रत्येकात तो दडलेला असतो. मुलांच्या भाषेत व त्यांच्याशी समरस होऊन बोलणारे साहेब कधी मुलांच्या मनात शिरायचे ते कळायचे नाही.

१४. मराठी भाषा दिन :

आमच्या शाळेमध्ये कविवर्य वि.वा.शिरवाडकर ऊर्फ कुसुमाग्रज यांचा जन्मदिवस-मराठी भाषा दिन-साजरा करण्याचे ठरले. विद्यार्थ्यांनी लेखकांना पाहिले पाहिजे, ऐकले पाहिजे असे नेहमी वाटायचे. कारण एखादे भाषण आपले आयुष्य बदलवते, यावर विश्वास आहे. म्हणून एका लेखकांना फोन केला, तर त्या प्रथितयश लेखकांनी कोणतेही आढेवेढे न घेता, शाळेत येण्याचे कबूल केले. ते लेखक म्हणजे ८८ व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन घुमान

(पंजाब)चे अध्यक्ष डॉ. सदानंद श्रीधर मोरे. प्रथम त्यांच्या हस्ते ग्रंथपूजा करण्यात आली. नंतर विद्यार्थ्यांनी ग्रंथ दिंडी काढून मराठी भाषेचा जागर केला. नंतर त्यांनी मुलांना मार्गदर्शन केले. मराठी अशी भाग्यवान की तिला सदैव अनेक सुपुत्रांची सोबत लाभली. नामदेव, एकनाथ, तुकाराम अशा संतांच्या सहवासातून ती पंडित कवींच्या वागविलासात रमली, नंतर शाहिरांच्या शब्दांतून डफ, तुणतुणेबरोबर नाचू लागली. आधुनिक काळात तर तिच्या वैभवाला आगळाच बहर आला. शरदाच्या चांदण्यांप्रमाणे सौख्य देणारी ती, नाठाळांच्या माथ्यावर काठी हाणण्यास कचरणार नाही. म्हणूनच कवी कुसुमाग्रज म्हणतात.

माझ्या मराठी मातीचा।। लावा ललाटास टिळा।
हिच्या संगे जागतील। मायदेशातील शिळा।।

संत तुकाराम महाराज यांनी आपल्या वाङ्मयातून आणि समाज प्रबोधनातून जनसेवा कशी केली हे निरनिराळ्या दाखल्यातून मोरे सरांनी सांगितले. हा एक सुवर्णक्षणच होता.

१५. करिअर मार्गदर्शन:

'करिअर निवडताना' या विषयावर शिक्षक समुपदेशक यांनी आमच्या विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले. करिअर निवड ही एक आनंदाची प्रक्रिया आहे. करिअर निवडसाठी आवड, वास्तवता, अपेक्षा, संधी, समायोजन, ध्येय निश्चित हवे. बुद्धिमत्ता, ज्ञान संपादन, सराव, सातत्य या गोष्टी खूप महत्त्वाच्या आहेत. आपण एकमेवाद्वितीय आहोत, आपण आपल्याशीच स्पर्धा करणार आहोत, करिअर कशात करायचं, आर्ट्‌स, कॉमर्स, विज्ञान, मेडिकल, engineering, कृषी, सैन्यदल इत्यादी. करिअर हे मुळात त्या व्यक्तीमध्ये आहे. ती व्यक्ती त्या क्षेत्रात जाऊन काय करते हे महत्त्वाचे आहे. आमच्या विद्यार्थ्यांना या मार्गदर्शनाचा लाभ झाला. आज विद्यार्थी यशस्वी वाटचाल करत आहेत.

१६. वाचन प्रेरणा दिन :

या कार्यक्रमासाठी राष्ट्रीय शिक्षक पारितोषिक प्राप्त श्रीराम वा. कुलकर्णी यांना आमंत्रित केले होते. त्यांनी केलेले मार्गदर्शन ''भारताचे ज्येष्ठ शास्त्रज्ञ आणि माजी राष्ट्रपती भारतरत्न डॉ.ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांचा १५ ऑक्टोबर हा जन्मदिन ''वाचन प्रेरणा दिन'' म्हणून साजरा केला जातो. डॉ. कलाम यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे विविध पैलू दुर्दम्य इच्छाशक्ती, आत्मविश्वास, कणखर मन आणि दिलदार स्वभाव, यामुळेच युवा पिढीला आपल्या विचारांनी आणि कर्तृत्वाने भारावून टाकले होते. त्यांनी लिहिलेल्या अनेक पुस्तकांमधून, येणाऱ्या काळात भारत कसा महासत्ता बनेल, खरी शक्ती ही युवाशक्ती आहे'' हे त्यांनी सांगितले. मुळात विद्यार्थ्यांमध्ये शिक्षणाबरोबरच अवांतर वाचनाची गोडी निर्माण व्हावी म्हणून ''वाचन प्रेरणा दिन'' साजरा केला.

श्रीलंकन शिष्टमंडळाने शाळेला दिलेली भेट, पालकांसाठी आयोजित केलेला डिजिटल साक्षरता वर्ग, आदर्श माता पुरस्कार असे अनेक उपक्रम केले आहेत. या शाळेतील गुणवंत विद्यार्थी अनेक स्पर्धांमधून विभागीय, जिल्हा, राज्य, राष्ट्रीय स्तरावर यशवंत झाले आहेत. भारती विद्यापीठ इंग्रजी इंटरमिजिएट परीक्षेत सबा शेख राज्यात प्रथम आली. भारती विद्यापीठातर्फे घेतलेल्या गणित प्रावीण्य परीक्षेत पद्मिनी हुणचगी हिने राज्यात प्रथम क्रमांक पटकाविला.

शाळेमध्ये माजी विद्यार्थ्यांसाठी खास रजिस्टर तयार करण्यात आले आहे. प्रशालेतील ३००पेक्षा जास्त विद्यार्थी भारतामध्ये तसेच परदेशात कार्यरत आहेत. सर्वच माजी विद्यार्थी सामाजिक बांधिलकी जपत आहेत. गरीब व गरजू विद्यार्थ्यांसाठी त्यांनी ''विनियनस् ट्रस्ट'' स्थापन केला आहे. यातून गरीब विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक, आरोग्य व क्रीडा सुविधा देण्याचा त्यांचा मानस आहे. ते ''रक्तदान शिबिर'' आयोजित करतात. वॉटर फिल्टर, प्रिंटर, शाळेच्या हॉलमध्ये म्युझिक सिस्टीम देणे या प्रकारे शाळेला भरपूर मदत करतात. याप्रमाणे आमच्या शाळेत अनेक उपक्रम राबवले जात आहेत.

***

लेखिका पुणे महानगरपालिका शाळेतील सेवानिवृत्त मुख्याध्यापिका असून शिक्षकी पेशा हा आमच्यासाठी तीर्थक्षेत्र आहे, असे त्या ठामपणे सांगतात.

Email : seema5pqc@gmail.com

लेखक-कवी ऑनलाईन संवाद

डॉ. जगदीश पाटील, भुसावळ : ८१४९४९८०२०

आपल्या पाठ्यपुस्तकातील लेखक-कवींना पाहण्याचे व ऐकण्याचे आकर्षण प्रत्येक शिक्षक व विद्यार्थ्यांमध्ये असते. हेच आकर्षण पूर्ण करण्यासाठी दहावी व बारावी मराठी पाठ्यपुस्तकातील 'लेखक व कवी यांच्याशी ऑनलाईन संवाद' असा उपक्रम नुकताच राबवला. त्यावेळी कोणत्या लेखकांचा व कवींचा त्यात सहभाग होता हे सांगणारा हा लेख.

दहावी-बारावी पाठ्यपुस्तकातील हयात असलेल्या लेखक-कवींशी ऑनलाईन संवाद साधण्यात आला. त्यामुळे पाठ्यपुस्तकातील लेखक-कवी एकाच व्यासपीठावर आले. आपल्या पाठ्यपुस्तकातील लेखक-कवींना पाहण्याचे व ऐकण्याचे आकर्षण प्रत्येक शिक्षक व विद्यार्थ्यांमध्ये असते. हेच आकर्षण पूर्ण करण्यासाठी मी दहावी व बारावी मराठी पाठ्यपुस्तकातील 'लेखक-कवी यांच्याशी ऑनलाईन संवाद' असा उपक्रम नुकताच राबवला. याअंतर्गत प्रारंभी दहावी मराठी कुमारभारती पाठ्यपुस्तकातील लेखक-कवींशी ऑनलाईन संवाद साधण्यात आला. दहावीची पंधरा ऑनलाईन संवाद सत्रं पार पडली. बारावी मराठी युवकभारती पाठ्यपुस्तकातील लेखक-कवींशी ऑनलाईन संवाद साधण्यात आला. या उपक्रमाला महाराष्ट्रातील कानाकोपऱ्यातून शिक्षक व विद्यार्थ्यांनी प्रचंड प्रतिसाद दिला. या सर्व ऑनलाईन सत्रांचे रेकॉर्डिंग यूट्यूबवर अपलोड करून सर्वांसाठी खुले करून दिलेले आहे.

डॉ. सुनील विभुते (निर्णय) -

इयत्ता दहावीच्या कुमारभारती या पाठ्यपुस्तकातील लेखक व कवी यांच्याशी झालेला संवाद. 'निर्णय' पाठात रोबो या यंत्राविषयी माहिती दिली असून त्याला भावना नसल्याने तो दुसऱ्याचे दुःख, संकट समजून घेऊ शकत नाही. मानव हा संवेदनशील व भावनिक असल्याने दुसऱ्याच्या भावना समजून घेऊ शकतो. त्यामुळे शेवटी यंत्र हे यंत्र आहे, ते माणसाची जागा घेऊ शकत नाही, अशा प्रकारचा संदेश या पाठातून दिला आहे.

डॉ. महेंद्र कदम (आगळ) -

कौटुंबिक नातेसंबंध जपणारी व कुटुंबातील सगळ्यांचा आधार असणारी कुटुंबप्रमुख आजी म्हणजे सर्व कुटुंबाला एकत्रित बांधून ठेवणारी आगळ (दरवाजाचा लाकडी दांडा) असते. अलीकडच्या काळात विभक्त कुटुंब पद्धतीमुळे बऱ्याच ठिकाणी याचा अभाव आढळतो. आधीच्या पिढीतील संस्कार पुढे सुरू ठेवण्यासाठी किंबहुना संस्कारांची रुजवण करण्यासाठी एकत्र कुटुंब पद्धतीचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. समाजात निर्माण झालेल्या प्रश्नांना उत्तरे देण्याचे काम लेखक आपल्या लेखणीतून करतो. तो शोषण नाकारतो आणि शोषणाला विरोध करून त्यांच्या बाजूने उभा राहतो. त्यांनी आपल्या संवाद सत्रात लेखकाची लेखनामागची भूमिका, वास्तव व प्रेरणा सांगून 'आगळ' कादंबरी निर्मितीची प्रक्रिया सांगितली. तसेच 'आजी: कुटुंबाचं आगळ' या पाठाविषयी सविस्तर माहिती दिली.

ज.वि. पवार (तू झालास मूक समाजाचा नायक)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी महाड येथील चवदार तळ्याचा सत्याग्रह करून सामाजिक क्रांती केली. या घटनेला पन्नास वर्षे पूर्ण झाल्याबद्दल बाबासाहेबांना अभिवादन म्हणून आज पन्नास वर्षांनी ही कविता लिहिली. बाबासाहेबांनी सामाजिक परंपरा नाकारून नव्या समाजाची जडणघडण केली. ज. वि. पवार यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सामाजिक कार्याची आणि त्यांच्या कार्यकर्तृत्वाची ओळख करून दिली. बाबासाहेबांना नवा समाज घडवायचा होता. सामाजिक विषमता दूर करून समता प्रस्थापित करायची होती. बाबासाहेबांचे कर्तृत्व या कवितेतून वर्णन केले असल्याचे पवार यांनी सांगितले.

वीरा राठोड (मनक्या पेरेन लागा) –

मातृभाषेचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. प्रत्येकाचे भावविश्व मातृभाषेत उलगडत असते. मातृभाषा ही आईच्या दुधाप्रमाणे असल्याने त्यातून संस्कारांची रुजवण होते. अनुभवसमृद्ध जीवन जगायचे असेल तर आपल्या मातृभाषेचा न्यूनगंड न बाळगता तिचा अभिमान बाळगावा. शिकणे आणि जगणे यांची भाषा जर एक असेल तर जीवन जगणे सुकर होत असते. त्यामुळे मातृभाषेतून अध्ययन–अध्यापन आवश्यक आहे. 'मनक्या पेरेन लागा' ही बंजारी बोलीभाषेतील कविता आणि तिचे विनायक पवार यांनी 'माणसं पेरायला लागू' असे केलेले भाषांतर विद्यार्थ्यांना प्रेरणादायी ठरणार आहे. निसर्गाची प्रचिती, लढण्याची ऊर्मी व मनात शेतातील रोपटे घर करून राहिल्याने ही काव्यनिर्मिती झाली. आयुष्याची पेरणी करण्याचा विचार आला आणि त्यातूनच माणसे पेरावी म्हणजेच जोडावी लागणार हे या कवितेतून सांगितले. सध्या माणूस स्वार्थी व आत्मकेंद्री बनत चालला असून त्याच्या सर्वांगीण विकासासाठी त्याला माणसे पेरावी लागणार आहेत. यासाठी निर्मितीची शक्यता, लढण्याचे बळ आणि निसर्गाशी असलेले नाते विद्यार्थ्यांना सांगितल्यास ते नक्कीच आपल्या आयुष्यात यशस्वी होतील, असेही वीरा राठोड यांनी सांगितले.

डॉ. नीलिमा गुंडी (बोलतो मराठी...) –

पाठ्यपुस्तक हे भाषा शिकण्याचे माध्यम आहे. पाठ व कवितांमधील विविध जागा शोधून भोवतालच्या जगाच्या भाषा व समाजाशी विद्यार्थ्यांना जोडता आले पाहिजे. त्यासाठी भाषा शिक्षकाकडे भाषा शिक्षक व साहित्याचा शिक्षक अशी दुहेरी जबाबदारी असते. साहित्याचा पाया भाषा असल्याने आपली भाषा समृद्ध झाल्याशिवाय आपल्याला साहित्यातील बारकावे कळणार नाहीत. मराठीत उच्चारकोश नसल्याने अडचणी येतात; परंतु हीच भाषेची गंमत म्हणून विद्यार्थ्यांना सांगता येईल. त्याकरिता शिकवण्याच्या विविध पद्धती शिक्षकांनी वापराव्यात, असे आवाहनही डॉ. गुंडी यांनी केले. हर हर महादेव या घोषणेत हर म्हणजे हरणे नव्हे तर महादेवाला केलेले त्रिवार वंदन आहे. भाषेचे सौंदर्य व गंमत विद्यार्थ्यांना चाखता यावी यादृष्टीने भाषा शिकली पाहिजे, असे मार्गदर्शनही त्यांनी केले.

डॉ. शिरीष देशपांडे (कर्ते सुधारक कर्वे) –

आपण स्त्रियांवर अन्याय करत आहोत ही बाब परंपरागत संस्कारांमुळे कित्येक पुरुषांच्या लक्षातच येत नाही. त्यामुळे जोपर्यंत पुरुष खऱ्या अर्थाने सुशिक्षित होत नाही तोपर्यंत स्त्रियांवरचे अत्याचार थांबणार नाही. स्त्रीचे अस्तित्व मानायला शिकवणे म्हणजे पुरुषशिक्षण. पुरुष सुशिक्षित झाल्यावरच त्याला स्त्रीस्वातंत्र्याचा अर्थ उमजेल. डॉ. देशपांडे यांनी महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांच्या स्त्रीशिक्षण कार्याबाबत माहिती देऊन स्त्री–पुरुष एकाच पातळीवर आले पाहिजे यासाठी कर्वे यांनी केलेल्या कार्याची माहिती विशद केली. 'बोलके' सुधारक असण्यापेक्षा 'कर्ते' सुधारक असणे हेच श्रेयस्कर असल्याचेही त्यांनी आपल्या मनोगतात सांगितले.

आसावरी काकडे (खोद आणखी थोडेसे) –

आपल्याला जीवनात यशस्वी व्हायचे असेल तर कष्टाची कास धरली पाहिजे. कोणत्याही भ्रमात न राहता वास्तव आनंदाने स्वीकारले पाहिजे. यश मिळत नाही म्हणून आपण जेथे थांबतो तेथून चिकाटीने आणखी थोडे पुढे गेल्यास यश निश्चितच मिळते. आसावरी काकडे यांनी कविता निर्मितीमागची भूमिका सांगून लेखनप्रवास कथन केला. तसेच शिक्षक व विद्यार्थ्यांनी विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे कवयित्री काकडे यांनी देऊन कवितेतील अपरिचित शब्दांचा अर्थदेखील उलगडून दाखवला.

डॉ. विजया वाड (बालसाहित्यिका : गिरिजा कीर) –

प्रत्येक मूल आपले प्रगती पुस्तक आनंदाने घरी घेऊन जाईल, त्यासाठी शेवटच्या मुलापर्यंत शिक्षण देणे हेच ध्येय आयुष्यभर ठेवले. आज माझे विद्यार्थी मराठी माध्यमात शिकूनदेखील जगात इतकी प्रगती करू शकले याचा अभिमान वाटतो. शिक्षक होता आल्याने जन्म सार्थकी लागला. मुले शिक्षकांवर मनापासून अकृत्रिम प्रेम करतात. जीवनाचे नवे नवे धडे मुले शिकवतात. बालसाहित्यिका गिरिजा कीर या आपल्या आवडत्या लेखिका असल्याचे डॉ. वाड यांनी आपल्या मनोगतात सांगितले. त्यामध्ये डॉ. वाड यांनी आपल्या लेखन व अनुभवाचा प्रवास मांडला.

अरविंद जगताप (आप्पांचे पत्र) –

मुलांना प्रश्न विचारू द्यावेत, नाहीतर पुढील आयुष्यात प्रश्न न विचारण्याचा न्यूनगंड त्यांच्यात निर्माण होतो. आपण जास्त बोलण्यापेक्षा मुलांचे ऐकण्याकडे जास्त लक्ष दिले पाहिजे. आपल्या कृतीतून व शिकविण्यातून मुलांची जिज्ञासा वाढायला हवी. पत्रातून कुटुंब कळते. आपला इतिहास पत्राद्वारे कळतो. म्हणून पत्रांना खूप महत्त्व आहे. छत्रपती शिवाजी महाराज यांचा इतिहास आपल्याला शिवकालीन पत्रांद्वारे समजतो. वडाच्या झाडाची फांदी तोडून आणून त्याला फेऱ्या मारण्यापेक्षा नवऱ्याने लावलेल्या वडाच्या झाडाला फेऱ्या मारल्यास ती नवऱ्याची खरी पूजा ठरेल, असे सांगून संतपरंपरा आणि शाळेतील भित्तिपत्रकातून लेखनाची प्रेरणा मिळाली असल्याचे त्यांनी आपल्या मनोगतात सांगितले.

कवयित्री नीरजा (आश्वासक चित्र) –

स्त्रीपुरुषांविषयी समाजाने भिन्नता ठरवून दिलेली आहे. बाईचे जगणे दुय्यम किंबहुना दुय्यम लिंगधारक म्हणून तिची ओळख आहे. स्त्री-पुरुष समानतेचे एक आश्वासक चित्र समाजात निर्माण व्हावे यासाठी वीस वर्षांपूर्वी ही कविता लिहिली. झरोक्यातून जेवढे आभाळ दिसते तेवढेच आभाळ स्त्रीचे आहे. ते वाढावे ही आशा आहे. स्त्रीच्या नशिबी सावलीही नसल्याने तापलेल्या उन्हाच्या आडोशाला, अशी कवितेची सुरुवात केली आहे. आवडतात म्हणून काही गोष्टी करायला हरकत नाही; परंतु सक्तीने केल्या तर स्त्री स्वातंत्र्यावर गदा येत असते. कुंकवाची कविता यामध्ये मी म्हटले आहे, की

कुंकू बरं दिसतं म्हणून रेखावं,
त्यात फार काही नसतं,
त्याने दिलेल्या जखमांचं,
पोळलेलं कोरडेपण असतं.

असे रोखठोकपणे वास्तव मांडण्याचे काम काव्यलेखनातून केले असल्याचे कवयित्री नीरजा यांनी सांगितले.

द. भा. धामणस्कर (वस्तू) –

रोजच्या व्यवहारात आपण अनेक वस्तू वापरतो; परंतु काम झाल्यावर त्या टाकून देतो. त्यामुळे त्यांचा अपमान होतो. वस्तू आपले जगणे सुखकर करत असतात; म्हणून त्यांना सन्मानाने वागवले पाहिजे, असे आवाहनही त्यांनी केले. त्यानंतर त्यांनी आपल्या वाणीतून वस्तू ही कविता सादर केली. ९१ वर्षे वय असतानासुद्धा कवितेविषयी ते भरभरून बोलले आणि वस्तू ही कविता सादर केली.

सुप्रिया खोत (गोष्ट अरूणिमाची) –

जीवनात आपण सर्व काही हरलो असे जेव्हा आपल्याला वाटत असेल, तेव्हासुद्धा आपल्याला नवीन सुरुवात करता येते. त्यासाठी आपले मन, मेंदू व मनगट बळकट असणे गरजेचे असते. शारीरिक अपंगत्वापेक्षा मानसिक अपंगत्व भयानक असते. मानसिक अपंगत्व टाळण्यासाठी आपण आपले मन, मेंदू व मनगट बळकट करावे. अरूणिमा सिन्हा हे एक आदर्श उदाहरण विद्यार्थ्यांसमोर या पाठाच्या माध्यमातून देण्यात आले आहे. अपघातामुळे अपंगत्व येऊनही अरूणिमाने हार न मानता एव्हरेस्ट हे सर्वोच्च शिखर गाठण्यासाठी ती सज्ज झाली आणि सकारात्मक दृष्टिकोन ठेवून तिने आपले स्वप्न सत्यातदेखील उतरवले. त्यामुळे ध्येय साध्य करताना अडचणी आल्या तरी त्या ओलांडून ध्येयाची वाटचाल अखंडितपणे सुरू ठेवली पाहिजे. अरूणिमाची गोष्ट वाचताना वाचकांना संताप, दुःख व अभिमान अशा तीनही भावनांचा अनुभव येतो. तिच्या दोन्ही पायावरून रात्रभर एकोणपन्नास रेल्वे गाड्या गेल्याचे तिने आपल्या डोळ्यांनी पाहिले. त्यावेळी तिच्या पायाचा चक्काचूर झालेला असतानासुद्धा मेंदू मात्र शाबूत होता. याच मेंदूने आणि सकारात्मक मनाने तिने मनगट बळकट करीत एव्हरेस्ट हे सर्वोच्च शिखर गाठले. विद्यार्थ्यांसाठी अशी प्रेरणादायी कथा लिहिल्यावर ती छात्र प्रबोधनमधून प्रसिद्ध झाली व त्यानंतर ती दहावी पाठ्यपुस्तकात घेतली असल्याचे लेखिका सुप्रिया खोत यांनी सांगितले.

डॉ. दीपाली पूर्णपात्रे (सोनाली)

सोनाली या पाठाचे लेखक डॉ. वा. ग. पूर्णपात्रे यांनी पाठात उल्लेख केलेल्या त्यांच्या नातीने म्हणजेच डॉ. दीपाली पूर्णपात्रे यांनी आपल्या आजोबांसह सोनाली या सिंहिणीच्या आठवणी सांगून आपले अनुभव कथन केले. आजोबा वा. ग. पूर्णपात्रे यांनी लिहिलेल्या 'सोनाली' या पुस्तकात वन्यप्राण्यांचे अनुभव सांगितले आहेत. हे अनुभव सत्यकथेवर आधारित असून माणसातील पशुत्व व वाईट प्रवृत्ती दूर व्हाव्या या अनुषंगाने हा संवेदनशील पाठ प्रेरणादायी व्हावा. पाठात रूपाली नावाची कुत्री आणि सोनाली नावाची सिंहिण यांच्यात रमणारी दीपाली त्यावेळी लहान होती. परंतु जेव्हा सोनालीला पुण्याला सोडल्यानंतर तिने जेवण सोडले आहे असे माहीत झाल्यावर आम्ही सर्व जण पुणे येथील पेशवे उद्यानात तिला भेटायला गेलो. तेव्हा आजोबांची व्यथा आणि व्यथित झालेली सोनाली सिंहिण यांचा अनुभव आजही आठवतो.

चारूदत्त आफळे : संत रामदास स्वामींनी सांगितलेली उत्तम लक्षणे

संत रामदास स्वामींनी सांगितलेल्या उत्तम लक्षणांचे चारूदत्त आफळे महाराज यांनी विवेचन केले. संत रामदास स्वामी यांनी श्रीदासबोधात आदर्श व्यक्तीची लक्षणे सांगितली आहेत. काय करावे आणि काय करू नये याबाबत मार्गदर्शन करून त्यांनी उत्तम पुरुषाची लक्षणे सांगितली.

जनी आर्जव तोडू नये। पापद्रव्य जोडू नये।
पुण्यमार्ग सोडू नये। कदाकाळी।।

अशा एक ना अनेक ओव्यांमधून संत रामदासांनी उत्तम पुरूषाची लक्षणे सांगितली आहेत. त्यापैकी दहा ओव्या दहावीच्या पाठ्यपुस्तकात अभ्यासासाठी घेण्यात आल्या आहेत. सत्याचा मार्ग स्वीकारावा, विवेकाने वागावे आणि आपली कीर्ती वाढवावी असा उपदेश संत रामदास स्वामी यांनी आपल्या काव्यातून केला असल्याचे आफळे महाराज म्हणाले.

भाषिक कौशल्ये विकसित करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना सर्जनशीलतेची संधी द्यावी असे बालभारतीच्या मराठी विशेषाधिकारी सविता वायळ यांनी आवाहन केले.

इयत्ता बारावीच्या युवकभारती मराठी या पाठ्यपुस्तकातील लेखक – कवी यांच्याशी ऑनलाईन संवाद साधण्यात आला.

हिरा बनसोडे (आरशातील स्त्री) –

वेदकाळात मैत्रेयी, गार्गी यासारख्या स्त्रियांना मुक्त वातावरण असल्याने त्या प्रगती करू शकल्या. अशाच पद्धतीने स्त्रीशिक्षण मिळून त्यांना सन्मान मिळावा व त्यांचे आत्मभान जागृत व्हावे यासाठी माझ्या कवितेने स्वप्नाळू कवितेकडून स्त्रीकेंद्रित कवितेकडे कूस बदलली. मी आधी स्वप्नाळू कविता लिहायचे. 'फिर्याद' या काव्यातून स्त्रियांच्या व्यथा आणि वेदना मांडल्या. त्यामुळे प्रत्येक स्त्रीला ही आमची फिर्याद आहे असे वाटले. बारावी पाठ्यपुस्तकातील 'आरशातली स्त्री' या कवितेत स्त्रीच्या आयुष्यातील स्थित्यंतराचा वेध घेतला असल्याचेही कवयित्री बनसोडे म्हणाल्या. ऐंशी वर्षांचे वय असतानासुद्धा त्यांनी आपल्या वाणीतून 'आरशातली स्त्री' व 'फिर्याद' या कवितांचे अप्रतिम सादरीकरण केले.

डॉ. प्रतिमा इंगोले (गढी) –

सध्या भौतिक सुखसोयींनी कळस गाठला आहे. माणूसपणाचा अभाव आढळत आहे. अशावेळी मानवतेचे प्रतिक वडाचे झाड, पर्यावरणाचे प्रतिक वाननदी व संस्कृतीचे प्रतिक असलेली गढी यांच्या माध्यमातून माझ्या आईचे वडील तथा माझे आजोबा म्हणजेच बापू गुरूजी हे ध्येयवादी व्यक्तिमत्त्व साकारले. निष्ठावादी असणाऱ्या बापू गुरूजींच्या रूपाने माझा चांगुलपणाचा शोध पूर्ण झाला. या कथेत बापू गुरूजींचा एकाकी संवाद असला तरी ही कथा म्हणजे एकपात्री संवाद नाही. ती संपूर्ण समाजाच्या उद्धाराची तळमळ आहे. अख्खा समाज या कथेचा नायक असल्याचेही डॉ. इंगोले यांनी आपल्या मनोगतात सांगितले.

कल्पना दुधाळ (रोज मातीत) –

आपल्या संसाराला हातभार लावण्यासाठी उन्हातान्हाची पर्वा न करता शेतकरी महिला अत्यंत कष्टाची कामे करत असतात. रोज मातीत राबणाऱ्या शेतकरी महिलेचे मनोगत कवितेतून मांडावे असा विचार

मनात आल्यानंतर शेतीमातीशी संबंधित कवितेत स्त्रीचे कष्ट पेरले आणि कवितेची निर्मिती झाली. विद्यार्थ्यांमध्ये शेती आणि शेतात राबणाऱ्यांविषयी संवेदनशीलता निर्माण व्हावी याहेतूने शिक्षकांनी प्रयत्न करावे, असेही आवाहन कवयित्री कल्पना दुधाळ यांनी केले.

अनुराधा प्रभुदेसाई (वीरांना सलामी) –

आपल्या देशवासियांना स्वातंत्र्य उपभोगता यावे यासाठी स्वतःच्या स्वातंत्र्यावर मर्यादा आणणारे सैनिक हे आपली आण, बाण आणि शान आहेत. त्यामुळे देशातील प्रत्येकाने सैनिक व आपल्या देशाविषयीच्या भूतकाळाची जाण, वर्तमानाचे भान आणि भविष्याचे स्वप्न जपण्याची गरज आहे. एक पर्यटक म्हणून लडाख येथे गेले असताना तेथील वाटेवरचा प्रवास आणि सैनिकांचे जीवन अनुभवताना अंगावर शहारे आले. प्रत्येकवेळी सैनिकांच्या भेटीतून देशभक्तीची ज्वाला कायम मनात धगधगत राहते. ही देशभक्तीची ज्वाला प्रत्येक देशवासियांमध्ये धगधगत राहावी यासाठी लक्ष्य फाऊंडेशनची स्थापना केली आहे. यासाठी शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांमध्ये भूतकाळाची जाणीव निर्माण करून त्यांना वर्तमानाचे भान ठेवायला सांगून सैनिक व देशाविषयीचे स्वप्न जपण्याचे आवाहन लेखिका अनुराधा प्रभुदेसाई यांनी केले.

या ऑनलाईन संवाद सत्राचा समारोप बालभारतीचे तत्कालिन संचालक विवेक गोसावी यांनी केला.

***

लेखक भुसावळ येथील उच्च माध्यमिक विद्यालयात मराठीचे अध्यापक आहेत.

Email : jlpatil2020@gmail.com

---

* निवेदन *

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे-४.

संदर्भ- माहे डिसेंबर २०२० च्या शिक्षण संक्रमण अंकातील निवेदन पहावे.

सन २०२०-२१ या वर्षाकरिता राज्यातील माध्यमिक शाळा व कनिष्ठ महाविद्यालयीन शिक्षकांसाठी मंडळाने राज्यस्तरीय निबंध स्पर्धा आयोजित केली आहे. याबाबतचे निवेदन व माहितीपत्रक माहे डिसेंबर २०२० च्या अंकात प्रसिद्ध करण्यात आलेले आहे. राज्यातील माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांतील शिक्षकांनी मुख्याध्यापक/प्राचार्यांमार्फत आपले निबंध मा.सचिव महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, भांबुर्डा, बालचित्रवाणी शेजारी, शिवाजीनगर, पुणे-४११००४ किंवा विभागीय सचिव, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे, नागपूर, औरंगाबाद, मुंबई, कोल्हापूर, अमरावती, नाशिक, लातूर, कोकण विभागीय मंडळ यापैकी कोणत्याही विभागीय मंडळाच्या पत्त्यावर १५ जानेवारी, २०२१ पूर्वी पोहोचतील, अशा रीतीने समक्ष सादर करावेत किंवा पोस्टाने पाठवावेत असे कळविलेले होते. परंतु सदर निबंध मंडळाकडे सादर करण्याची अंतिम तारीख **१५ फेब्रुवारी, २०२१** पर्यंत वाढविण्यात येत आहे. यानंतर प्राप्त झालेले निबंध विचारात घेतले जाणार नाहीत.

तरी राज्यस्तरीय निबंध स्पर्धेसंबंधीचे हे निवेदन राज्यातील सर्व माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळांतील मुख्याध्यापकांनी सर्व शिक्षकांच्या निदर्शनास आणून द्यावे, तसेच त्यांना स्पर्धेत सहभागी होण्याकरिता प्रोत्साहित करावे, अशी विनंती आहे.

(स्वाक्षरित)
सचिव
राज्यमंडळ, पुणे-०४

Mental Distress Among Youth

Sunita Agrawal, Navi Mumbai : 9324916302

This article deals with a really significant problem of 'stress' among youth, which sometimes leads to depression and suidide. However if the young people are given proper guidance, if they follow healthy diet and healthy lifestyle we can help them to overcome stress. Yoga and meditation can be of great help. In this article the author has discussed the aspects of this problem and has given instructions regarding professional guidance to overcome the problem.

Introduction :

Today we are living in the world full of fascinating attractions. Our youth is distracted from the spiritual world and attracted towards the worldly pleasures. They like to be glamorous and are constantly in search of this world of illusion.

Sometimes our youth fall a prey to immoral activities and indulge in the darkest aspect of life, which leads them to mental depression. The problem of mental distress or mental illness is common among the teens. One of the most important factors is anxiety, excessive worry about daily activities, social phobia, lack of confidence, loneliness, unemployment, consumption of drugs, and overdose of medicines etc. Adolescence is a crucial period for developing and maintaining emotional, physical, and social habits for balancing the changes taking place in this phase of life.

Warning Signs of Mental Distress :

The main symptoms of such illness includes

- Feeling extremely restless
- Fatigue
- Struggling with concentration
- Feeling muscle tension
- Lack of will power
- Difficulty in managing anxiety and worries
- Problems in making friends and keeping contacts to make and keep friends
- Losing interest in social activities
- Failures to achieve success
- Heartbreak
- Fear of loneliness, thoughts of death and suicide
- Addiction to drugs or alcohol

Mangement of Mental Illness :

Mental health can be achieved properly with the help of the following steps :-

* Counselling :

If you suffer from extreme anxiety leading to constant restlessness, sleeplessness, stress and depression, you must seek professional help through counseling. You should counsult a psychiatrist or a counsellor.

Proper Sleep and Diet Pattern :

Generally mental stress causes disturbance in your regular sleep and diet pattern. You should go to bed early and relax even if you don't feel sleepy. You should prefer proper healthy nutritious diet. You should overcome the impulse to overeat or eat junk food which is the effect of stress or distress.

Proper guidance regarding Sex-Education :

Generally negaive feelings in teen age are directly or indirectly connected with sex. Therefore it is really necessary to seek proper guidance regarding sex education.

Engaging in Productive and Healthy activities :

Distraction helps in overcoming anxiety and hence you should engage in positive and healthy activities like sports or creative hobbies like reading writing. Avoid social media. You should carefully choose only healthy means of recreation.

Medication :

In extreme circumstances medicines or medical treatment may be nessessary.

Parents' Help :

One of the most simple and easiest help as a parent we can offer is listening to your child patiently. Take their feelings seriously and try to understand him or her. Develop a comfort zone and encourage them to trust you. A healthy, friendship and lovable caring bond is necessary between parents and their children. And of course, from your busy schedule you must spare some quality time for your family and children.

Professional Help :

If the child is facing some problems at school, college, office or at work place there are certain professionals who can guide and help you. A teacher, an educationist, a counsellor, a doctor, a psychologist or a psychiatrist can help. If required these professionals can further help your child for help in future if required.

Some organisations that can help you :

Organizations like -

* Childline
* Young mind
* Family lives
* CALM (CAMPAIGN AGAINST LIVING MISERABLY)

are there to help the people to overcome this problem of mental distress.

Tools Developed By WHO :

WHO has developed some tools for managing mental illness like :

* Assessment
* Psychological first aid
* Clinical management of mental disorder
* Mental health system recovery, etc

Conclusion :

"We know that mental illness is not something that happens to other people. It touches us all. Why then is mental illness met with so much misunderstanding and fear?"

So being responsible member of the society if we should play our roles honestly and authentically, we can surely win over, controlling this major issue which is spoiling and making our future generation sick.

***

लेखिका मदर तेरेसा कॉन्व्हेंट स्कूल ऐरोली येथे मुख्याध्यापिका म्हणून कार्यरत आहेत.

Email : sunitapagrawal5@gmail.com

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे

माहे जानेवारी २०२१ अखेर मंडळ सेवेतील खालील अधिकारी / कर्मचारी नियतवयोमानानुसार सेवानिवृत्त होणार आहेत. त्यांच्या प्रदीर्घ अशा सेवाकालाचा लाभ मंडळाच्या कामकाजामध्ये झाला आहे. त्यांच्या अनुभवी व कार्यक्षम कामकाजामुळे सर्व सहकाऱ्यांना मार्गदर्शन लाभलेले आहे. या सेवानिवृत्त अधिकारी / कर्मचाऱ्यांना व त्यांच्या कुटुंबीयांना उत्तम आयुरारोग्य आणि संपन्न जीवन लाभो अशी मंडळाकडून शुभकामना !

अ.क्र.	अधिकारी / कर्मचाऱ्याचे नाव	पद	मंडळ	निवृत्तीचा दिनांक
१)	श्री. एम. व्ही. पांडे	पर्यवेक्षक लिपिक	नागपूर	३१/०१/२०२१
२)	श्री. एस.एस. पडोळ	कनिष्ठ लिपिक	औरंगाबाद	३१/०१/२०२१
३)	श्री. जी.एम.देशमुख	पर्यवेक्षक लिपिक	अमरावती	३१/०१/२०२१
४)	श्री. बी.एम. सालवेकर	वरिष्ठ अधीक्षक	अमरावती	३१/०१/२०२१

प्रतवारी निर्देशांकात राज्य पाचवे

संदीप वाकचौरे, अहमदनगर : ९४०५४०४५००

भारत सरकारच्या शिक्षण मंत्रालयामार्फत तयार केलेल्या प्रतवारी निर्देशांकात महाराष्ट्र राज्याने पहिल्या पाचमध्ये स्थान प्राप्त केले आहे. एक हजारापैकी, गतवेळच्या ७०० वरून ८०१ गुण प्राप्त करून घेतलेली झेप कौतुकास्पद आहे. गुणवत्तेच्या दृष्टीने प्रथम क्रमांक मिळविण्यास सर्वांचेच प्रयत्न आवश्यक आहेत. त्यासंबंधी माहिती सांगणारा हा लेख.

भारत सरकारच्या शिक्षण मंत्रालयाच्या वतीने देशभरातील विविध राज्यांसाठीचा कार्यक्षमता प्रतवारी निर्देशांक (परफॉर्मन्स ग्रेडींग इन्डेक्स) नुकताच जाहीर केला. त्या सर्वेक्षणात महाराष्ट्र राज्याने देशभरातील एकूण राज्यांपैकी पहिल्या पाचांमध्ये स्थान प्राप्त केले आहे. एक हजार गुणांपैकी, महाराष्ट्राने निश्चित निकषांची पूर्तता करीत आठशे एक गुण प्राप्त केले आहेत. मागील वर्षी महाराष्ट्राने सातशे गुण मिळविले होते. एका वर्षात राज्याने शंभर गुणांची मारलेली झेप निश्चित कौतुकास्पद आहे. आपल्या राज्याला गुणवत्तेच्या अनुषंगाने आणखी काही करावे लागणार आहे, हे या अहवालात समोर आले आहे. त्यादृष्टीने येत्या काही दिवसांत नियोजन करीत पावले टाकली तर राज्याची श्रेणी सुधारेल आणि त्यापाठोपाठ नव्या शैक्षणिक धोरणांचे उद्दिष्टदेखील साध्य होण्यास मदत होईल. राज्य सरकार गेली काही वर्षे शिक्षणाची प्रक्रिया गतिमान करण्यासाठी प्रयत्न करीत आहेत. त्या उपक्रमांबरोबर राज्यभर शिक्षकदेखील आपापल्या परीने नवनवीन उपक्रम करीत आहेत. शिक्षणाच्या प्रक्रियेत माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर वाढत आहे. राज्याचा क्रमांक वरती येणे हे सर्व स्तरावर सुरू असलेल्या प्रयत्नांचे फलित आहे. मात्र येत्या काही दिवसांत आणखी प्रयत्नांची भर पडली तर महाराष्ट्र राज्य पहिल्या स्थानावर येऊ शकेल.

शिक्षण हक्क कायद्याच्या अस्तित्वानंतर गुणवत्तापूर्ण शिक्षण प्रक्रियेचा विचार देशभरात सुरू झाला आहे. प्रत्येक मुलाला गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळण्याची हमी कायदा देत आहे. त्यामुळे कायद्याने अपेक्षित केलेले परिणाम साध्य करण्यासाठी प्रयत्न करावे लागणार आहेत. शिक्षण प्रणालित परिवर्तन घडविणे, शाळांच्या दर्जाचे मूल्यमापन करणे या उद्दिष्टांच्या अनुषंगाने या साधनांचा विचार करण्यात आला आहे. या साधनांच्याद्वारे मूल्यमापन करताना शिक्षणप्रक्रियेत बदल घडवून आणणे अपेक्षित आहे. या साधनांतर्गत अध्ययन निष्पत्ती व गुणवत्ता, शाळेची उपलब्धता, भौतिक सोईसुविधा, समता व शासन व्यवस्थापन प्रक्रिया यांसारख्या विविध दर्शकांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. यात एकूण ७० दर्शके असून यासाठी एकूण एक हजार गुणांचा भारांश निश्चित करण्यात आला आहे. सदरचा निर्देशांक निश्चित करताना युडायस प्लस, समग्र शिक्षा आराखडा, माध्यान्ह भोजन योजनेची माहिती, राष्ट्रीय संपादणूक सर्वेक्षण अशा विविध साधन स्रोतातून माहितीचे संकलन करण्यात येते. त्या आधारे प्रत्येक राज्याच्या स्थितीचा समग्रपणे अभ्यास करून राज्यांना गुणदान करण्यात येते. त्या गुणांचा विचार करून अखिल भारतीय स्तरावर प्रत्येक राज्य कोणत्या स्तरावर आहे हे निश्चित करण्यात येते. त्यानुसार प्रत्येक क्षेत्रात विविध राज्ये विविध स्तरावर असल्याचे

अधोरेखित करण्यात येते. त्यादृष्टीने हा अहवाल प्रत्येक राज्यासाठी दिशादर्शक बनतो व काम करण्यास मदत करणारा ठरतो.

गुणदानाच्या निकषाच्या संदर्भात एकूण दहा स्तर निश्चित करण्यात आले आहेत. पहिल्या पाचमध्ये आपले राज्य आहे. प्रथम क्रमांकावरच्या चंदीगड या राज्याने ८९० गुण प्राप्त केले असून आपल्यापेक्षा ८९ गुण अधिक आहेत.

अध्ययन निष्पत्ती व कामगिरी या क्षेत्रांत आपल्या राज्याला १४४ गुण मिळाले आहेत. यद्मा क्षेत्रातील गुणवत्ता क्रमांकात आपण अकराव्या स्थानी आहोत. यासाठी राष्ट्रीय संपादणूक सर्वेक्षणातील संपादनाचा विचार करण्यात आलेला आहे. इतर अहवालावरती आपण नजर टाकली तर यासारखेच चित्र आहे. महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, पुणे यांच्या वतीने देखील राज्य संपादणूक सर्वेक्षण करण्यात येते. त्या सर्वेक्षणातदेखील कमी अधिक प्रमाणात सारखेच चित्र दिसते. त्यामुळे वर्गामध्ये अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेत बदलाची गरज आहे, हे स्पष्ट होते.

आपणाला शिक्षकांमध्ये अधिक सक्षमता निर्माण करण्याचे आव्हान पेलावे लागणार आहे. अध्ययन निष्पत्ती, अभ्यासक्रमाची उद्‌दिष्टे, विषयांची सामान्य व विशेष उद्‌दिष्टे, ज्ञानरचनावाद, शिक्षकांसाठी प्रभावी प्रशिक्षणे, कामासाठी वेळ, शैक्षणिक साहित्याची उपलब्धता, प्रयोगशीलता, अधिक सक्षम सुलभक आणि प्रभावी मार्गदर्शनाची सुविधा या गोष्टी आवश्यक आहेत. शिक्षकांना आधार ठरणारे सक्षम क्षेत्रीय अधिकारी यांची गरज आहे. हा टप्पा छोटा आहे; पण मोठे प्रयत्न आवश्यक ठरतील. ते असाध्य नाही तसेच साध्य फार सोपे आहे असेही नाही. सर्वांनी एकत्रित येऊन राज्य घडविण्यासाठी कटिबद्‌ध होण्याची गरज आहे. त्यामुळे येणाऱ्या काळात वर्ग अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया समजून-उमजून करण्याची गरज पडणार आहे. गुणवत्तेत १८० पैकी १४४ गुण मिळविले आहेत हे समाधान आहे; मात्र वरच्या टप्प्यावर जाऊन आलेख उंचावणे निश्चित सोपे नाही. त्यामुळे उद्‌दिष्ट लहान असले तर ते निश्चित कठीण असल्याने कठोर परिश्रमाने ते साध्य होणार आहे.

अध्ययन निष्पत्ती आणि गुणवत्ता या निकषात आपणास बरेच काही मिळवावे लागणार आहे. या घटकांच्या अंतर्गत शाळांमध्ये सर्व इयत्ता आणि विषयांच्या अध्ययन निष्पत्ती दर्शवणे अपेक्षित आहे. राज्य सरकारकडून त्यासंबंधीच्या पुस्तिका शाळांना पुरविल्या आहेत. त्याचबरोबर शाळा, वर्ग स्तरावर प्रदर्शित करण्यासाठी, पालकांच्या हाती अध्ययन निष्पत्ती देण्यासाठी तक्ते, भित्तिपत्रके पुरविली आहेत. त्याचबरोबर पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळाच्या वतीने प्रकाशित करण्यात येणाऱ्या पुस्तकांमध्येदेखील प्रत्येक विषयांच्या अध्ययन निष्पत्ती छापण्यात आल्या आहेत. खरेतर या अध्ययन निष्पत्ती शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना काय शिकवायचे आहे; त्यांचा शैक्षणिक प्रवास कोणत्या दिशेने घडणे अपेक्षित आहे; त्या त्या इयत्तेत, त्या त्या विषयात काय येणे अपेक्षित आहे याचे दिशादिग्दर्शन आहे. त्या निष्पत्ती विचारपूर्वक नियोजनानेच साध्य करता येणार आहेत. केवळ पाठ्यपुस्तकातील पाठाचे अध्यापन केल्याने हे साध्य होणार नाही. त्याकरिता शिक्षकांना प्रयोगशीलता जोपासावी लागणार आहे. त्याचबरोबर विद्यार्थ्यांना प्रत्येक विषयातील क्षमता प्राप्त करण्यासाठी त्याची विचारप्रक्रिया अधिक गतिमान करावी लागणार आहे. त्यासाठी सूक्ष्म नियोजनाने ते शक्य होईल. राज्यातील शाळा आणि शिक्षकांना अध्ययननिष्पत्तीच्या दृष्टीने प्रयत्नाची पराकाष्ठा करावी लागणार आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषदेच्या वतीने देशभरात सर्वेक्षण करून शैक्षणिक गुणवत्ता पडताळणी करण्यात येते. त्याचबरोबर

राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषददेखील आपल्या राज्यात असे सर्वेक्षण करीत असते. या सर्वेक्षणात भाषा, गणित, विज्ञान, समाजशास्त्र या विषयांच्या क्षमता कितपत विकसित झाल्या आहेत, याची माहिती या अहवालातून मिळत असते. तेथे आपल्या राज्याला अजूनही बराच मोठा पल्ला गाठावा लागणार आहे. सध्याच्या अध्ययननिष्पत्तींचा विचार करून अध्ययनअनुभवाच्या रचनेत बदल करणे, ज्ञानरचनावादी पद्धतीने वर्गात प्रक्रिया समृद्ध करणे. अध्ययनअनुभवात विविधता आणणे यांसारख्या गोष्टी वर्गातील अध्यापन बदलासाठी कराव्या लागणार आहेत. सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापन प्रक्रिया अधिक प्रभावीपणे राबविणे यासाठी, तसेच राष्ट्रीय संपादणुकीसाठी, आवश्यक परिवर्तनासाठी, वर्गाची तयारी करण्यासाठी नव्याने मार्गक्रमण करावे लागणार आहे.

शाळेची उपलब्धता या क्षेत्रात आपण ८० गुणांपैकी ७६ गुण मिळवले आहेत. यासाठी प्राथमिक, माध्यमिक शाळांतील प्रयोगशाळा, ग्रंथालय, व्यावसायिक शिक्षण, पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था, पाठ्यपुस्तक, गणवेशवितरण यांसारख्या मुद्द्यांचा विचार करण्यात आला आहे. शालेय पोषण आहार योजनेची प्रभावी व सातत्यपूर्ण अंमलबजावणी, शाळेतील स्वच्छतागृहे, (दिव्यांगासाठी) उतरण यांनाही गुण असणार आहेत. अंपग विद्यार्थ्यांचा साकल्याने केलेला विचार महत्त्वाचा ठरणार आहे. 'युडायस' वरील माहितीदेखील यासाठी महत्त्वाची ठरणार आहे. शिक्षकांचे ओळखपत्र, बायोमेट्रिक हजेरी, सगुण विकासात शाळांचा सहभाग, शिक्षक माहिती, प्रशिक्षण, प्रशासनातील पदे, नेतृत्वविकास, शाळांसाठीची गुंतवणूक, निधिवितरण यांसारख्या गोष्टीदेखील परिणाम करणार आहेत. एक शिक्षकी शाळा, पीटीआर, विद्यार्थ्यांचे ओळखपत्र क्रमांक, मासिक बैठका, शाळाभेटी, विषयशिक्षक हे घटकदेखील महत्त्वाची भूमिका बजावणार आहेत. संगणक प्रयोगशाळा, पुस्तकपेढी, वाचन खोली, ग्रंथालय, अल्पसंख्याक, मागासवर्गीय व सर्वसाधारण विद्यार्थ्यांच्या संक्रमण दरातील फरक, शाळेत दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठीच्या सुविधा, शिक्षकांचे मूल्यमापन, शालेय नेतृत्व प्रशिक्षण, लोकसहभाग यांना देखील गुण राखीव आहेत. या सर्वच क्षेत्रांत आपण काहीशी प्रगती करीत असल्याचे दिसत आहे.

येत्या काही काळात या अहवालानुसार आपण ज्या क्षेत्रातील घटकांमध्ये कमी गुण प्राप्त केले आहेत, त्या घटकांत अधिकाधिक गुण मिळविण्यासाठी सूक्ष्म नियोजन करण्याच्या दृष्टीने पावले टाकावी लागणार आहेत. या अहवालाने आपण नेमकेपणाने आपली बलस्थाने कोणती आहेत आणि ज्या क्षेत्रांत आपण आणखी प्रयत्न करण्याची गरज आहेत, ती क्षेत्रे आणि त्यातील उपघटक अधोरेखित केले आहेत. त्यामुळे आपल्याला नेमकेपणाने त्या घटकावरती काम करण्यासाठी पावले टाकता येणार आहेत. राज्याचे स्थान उंचावण्यासाठी आपल्याला पावले कोणत्या दिशेने टाकण्याची गरज आहे, यादृष्टीने नियोजनाला निश्चित मदत होणार आहे. त्यामुळे केवळ सरकारसाठी दिशादर्शक अहवाल नसून शाळेत कार्यरत असलेल्या मुख्याध्यापक, शिक्षक सर्वांसाठीच मार्गदर्शक म्हणून महत्त्वाचा आहे. प्रत्येकाने आपापल्यापरीने नियोजनाची भूमिका घेतली तर पुढील अहवालात अधिक वरचे स्थान मिळविता येईल. शेवटी महाराष्ट्र हे पुरोगामी आणि शिक्षणाची प्रयोगशाळा मानले जाणारे राज्य आहे. त्याअर्थाने आपण सर्वांनीच प्रयत्नाची पावले टाकण्याचा प्रयत्न करायला हवा.

***

लेखक जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था, संगमनेर येथे कार्यरत असून वृत्तपत्रीय स्तंभलेखक आहेत.

Email : sandeepwakchawre@gmail.com

ग्लोबल टीचर : रणजितसिंह डिसले

डॉ. गोविंद नांदेडे, पुणे : ८६९८९०६९०६

आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर तळागळातील विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणासाठी करून जगाच्या क्षितिजावर आपला वेगळा ठसा उमटवणाऱ्या श्री. रणजितसिंह डिसले यांच्या तेजस्वी कारकिर्दीचा धावता आढावा या लेखात घेण्यात आला आहे. एका वाडी-वस्तीच्या शाळेतील शिक्षक आपल्या इच्छाशक्तीच्या बळावर व अथक परिश्रमावर किती उत्तुंग झेप घेऊ शकतो याचे मूर्तिमंत उदाहरण म्हणजे रणजितसिंह डिसले.

श्री. रणजितसिंह डिसले या प्राथमिक शिक्षकाने केलेला विश्वविक्रम अनेक अर्थाने विलक्षण प्रेरणादायी आहे. परितेवाडी या शब्दातच 'वाडी' हा भारतीय ग्रामव्यवस्थेतील सर्वाधिक लहान, अविकसित असे एकक आहे. वाडी, पाडा, तांडे ह्या देशातील वंचित उपेक्षित अशा वस्त्या असतात आणि अशा परितेवाडीत शिकवणाऱ्या श्री. रणजितसिंह डिसले यांनी एक विलक्षण विश्वविक्रम प्रस्थापित केला आहे. साऱ्या विश्वाचे लक्ष गेले दोन-तीन दिवस परितेवाडीच्या या शिक्षकाने स्वत:कडे वेधून घेतले आहे. विश्व जिंकणाऱ्यासाठी सैन्य, शस्त्रास्त्र वगैरे काहीही लागत नाही, लागते ती अविरत अखंड, अक्षय ऊर्जा. विद्यार्थीहितासाठी गेली आठ-दहा वर्षे हा जिगरबाज शिक्षक या वाडीत रचनात्मक आणि सर्जनशील प्रयोग करीत आहे. प्रत्येक विद्यार्थी आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे शिक्षण घेऊन स्वत:चा आणि राष्ट्राचा उत्कर्ष करण्याइतपत सक्षम व्हावा हाच तर श्री. डिसले सरांचा ध्यास आहे. फरक एवढाच आहे परितेवाडीच्या शाळेतील विद्यार्थ्यांबरोबरच महाराष्ट्रातील दोन कोटी, भारतातील वीस कोटी आणि विश्वातील एकशे चाळीस कोटी विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाची चिंता त्यांना अस्वस्थ करीत असते. याच अस्वस्थ अंधारातून सात कोटी रुपयांच्या पुरस्काराचा महासूर्योदय झाला आहे. आज विश्वातील प्रत्येक शिक्षक श्री. डिसले सरांच्या या देदीप्यमान विश्वविक्रमी पुरस्काराने प्रेरित आणि प्रफुल्लित झालेला आहे. अवघे शिक्षकजगत आज अभिमानाने उन्नत आणि उजळमाथ्याने आनंद साजरा करीत आहे. का करू नये त्यांना तो अधिकार आहे!

आजचा पुरस्कार साऱ्या देशाला आनंद देत असला तरी या पुरस्कारामागे श्री. रणजितसिंह डिसले यांची एका तपाची तपश्चर्या आहे. २००९ मध्ये प्रथम नेमणूक परितेवाडीत झाल्यावर उपस्थित व्हायला गेलेल्या रणजितसिंहला एकाच वर्गखोलीत शाळा भरते हे दिसून आले. एवढेच नव्हे तर त्या खोलीत गुरांचा गोठा होता. तकलादू मनाचा एखादा शिक्षक निराश होऊन शिक्षणाधिकाऱ्यांकडून पदस्थापना बदलून घेऊन मोठ्या शहरात गेला असता. आळसाच्या सुखासीनतेच्या आणि वैभवी जीवनाच्या परंपरेत प्रवाहपतीत होऊन गेला असता. दुर्दम्य इच्छाशक्ती आणि अविरत जिदद् पेशीपेशीत संचारलेल्या रणजिसिंहने निर्धार केला याचं मोडकळीस आलेल्या शाळेला एक दिवस विश्वाच्या क्षितिजावर प्रकाशित करण्याचा. रणजितसिंहाने साऱ्या गावाला विश्वासात घेतले. पहिले सहा महिने त्यांनी पालकप्रबोधनाचा जागर आरंभिला. ९८% विद्यार्थीगळतीच्या काठावर बसलेले होते. घरी, शेतात, माळरानावर, कड्या, कपारीतून विद्यार्थी शाळेत आणले. लगेच शिकवण्याचे नाटक नाही केले, गाणे ऐका, सिनेमा पहा फक्त आनंद घ्या. मुलांना हे नवीन शिक्षक आवडू लागले. मग काय वर्ग गच्च भरू लागला. परितेवाडी एक आनंद अंगण झाले. आता लोकविश्वास निर्माण करण्यात रणजितसिंह शंभर टक्के यशस्वी झाले. 'हायटेक' शिक्षणाच्या आनंदप्रवाहात विद्यार्थी मनसोक्त डुंबू लागले. 'आंनदाचे शिक्षण आणि शिक्षणातील आनंद' हा उभयान्वयी सहसंबंध प्रस्थापित झाला. रणजितसिंहाने अर्धी नव्हे आता पूर्ण लढाई जिंकली होती. आता 'गुरुजी' म्हणतील ती पूर्वदिशा झाली होती.

शाश्वत बदलासाठी त्यांनी तंत्रज्ञानाचा वापर सुरू केला. दुपारी पालकांच्या मोबाईलवर रात्री मुलांचा काय अभ्यास घ्यायचा याचा संदेश जायचा. रात्री सात वाजता साऱ्या परितेवाडीला जागे करणारा अलार्म वाजू लागला. अलार्म कानी पडला रे पडला की, आया घरातील टी. व्ही. बंद करून आपल्या बाळाला घेऊन अभ्यास घेऊ लागल्या. रणजितसिंहानी

‘घरात शाळा आणि शाळेत घर’ आणले होते. एकच शिक्षक असलेल्या परितेवाडीत आता प्रत्येक घरात दोन शिक्षक (आई आणि वडील) निर्माण करण्यात सरांना यश आले. मुले अभ्यासाला लागली.‘क्यू आर कोड’ ही अध्यापनात आणि अध्ययनात जिवंत प्रेरणा भरणारी प्रणाली श्री. रणजितसिंह डिसले यांनी जगाला दिलेली अनमोल देणगी ठरली. वर्गात चालणारी रटाळ अध्यापन पद्धती मुलांना गळतीकडे खेचून नेत असे क्यू आर कोड या तंत्रज्ञानाच्या साह्याने त्यांनी अध्ययनप्रसंग मूर्त साकार करायला प्रारंभ केला. ‘क्यू आर कोड’ पालकाच्या मोबाईलवर स्कॅन करून त्या प्रसंगातील प्रत्यक्ष अनुभव विद्यार्थ्यांना मिळू लागला. कविता, धडे, गणित, मुलांशी संवाद साधू लागले. आज देशातील साठ लाखाहून अधिक विद्यार्थी या क्यू आर कोडचा वापर करून आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे शिक्षण घेत आहेत. डिसले गुरूजींची ही किमया जगातील शेकडो देशांनी स्वीकारली. पुढील वर्षी दहा कोटी विद्यार्थी क्यू आर कोड्युक्त पुस्तके वापरून समृद्ध होतील याची रणजितसिंहाला शाश्वती आहे.

श्री.डिसले गुरूजींनी ‘व्हर्चुअल फिल्ड ट्रीप्स’च्या माध्यमातून मुलांना जगाची सफर घडवून आणली. सारे जग वर्गात आणले. 'World is my classroom' हा त्यांचा संकल्प आहे. त्यांनी जगभरातील मुलांना विज्ञानाचे प्रयोग करून दाखवले. 'Science behind the things' हे विज्ञानतत्त्व सात खंडातील १४३ देशांतील ८०० शाळांतील सत्तर हजारांहून अधिक विद्यार्थ्यांना शिकवले आहे. शिक्षणक्षेत्रातील हा माणूस जग सुंदर करण्यासाठी अहर्निश धडपड करतोय. शाळेतील, वर्गातील मुलांना शांतीचा संदेश देऊन विश्वातील विसंवाद डिसले गुरुजी संपवू इच्छितात. ‘Lets cross the border’ हा त्यांचा पुढचा प्रकल्प आहे. साऱ्या जगाला भारताच्या गौतम बुद्धांचा शांती, अहिंसा, समता आणि बंधुभावाचा संदेश शिक्षणाच्या माध्यमातून श्री.डिसले गुरुजी देऊ इच्छितात. विश्वातील सर्व विद्यार्थी एकमेकांशी संवाद साधत राहतील. गुरुजी आता विश्वाच्या शिक्षक-विद्यार्थ्यांशी संवाद साधत राहणार आहेत. विश्वातील आठ अशांत देशातील शिक्षण, पीस आर्मी आणि शांततादूत निर्मितीसाठी ते त्यांना मिळालेल्या एकूण पुरस्कारांपैकी वीस टक्के रक्कम ‘Lets cross the border’ प्रकल्पासाठी खर्च करणार आहेत. त्यांना मिळालेल्या पुरस्कारातील पन्नास टक्के निधी आपल्या अंतिम फेरीतील सहस्पर्धकांच्या शैक्षणिक उपक्रमांसाठी देणार आहेत. राहिलेला तीस टक्के निधी तो भारतातील नवोन्मेशी, उपक्रमशील शिक्षकांच्या क्षमतासंवर्धनासाठी खर्च करणार असल्याचा त्यांनी संकल्प केला आहे. सात कोटी रुपये दुसऱ्यासाठी देऊन आपण पूर्णत: अलिप्त होणारे डिसले गुरुजी जगाच्या इतिहासाला औदार्याचे विलक्षण प्रेरणादायी उदाहरण घालून देत आहेत. युनेस्को आणि वार्की फौंडेशनचा शिक्षणक्षेत्रातील ‘महानोबेल पुरस्कार’ प्राप्त करून श्री. रणजितसिंह डिसले गुरुजींनी जो विश्वविक्रम केला आहे. त्यापासून आपण भारतातील ८० लाख आणि महाराष्ट्रातील सात लाख शिक्षकांनी प्रेरणेचे व्रत घेण्याचा दृढ संकल्प केला आहे. हरवून गेलेले शिक्षकीचैतन्य प्रफुल्लित झाले आहे. एका प्राथमिक शिक्षकाने मिळवलेल्या या विश्वातील सर्वांत श्रेष्ठ पुरस्काराने शिक्षकांच्या तनामनात ऊर्जा, उत्साह आणि अतीव जाणिवेच्या ऊर्जस्वल इच्छाशक्तीने कर्मप्रेरणेचे एक विराट वादळ उठवले आहे. विश्वातील पाच कोटी शिक्षकांना 'Yes we play to win' हा आत्मविश्वास दिला आहे. हे जग सुंदर करू शकेल असा एकच माणूस, एकच प्रेरणा आणि एकच ऊर्जा आहे त्याचे नाव आहे शिक्षक!

शिक्षक विद्यार्थीमनावर कधीच न मिटणारे अक्षय, चिरंतन आणि चिरंजीव संस्कार करीत असतो. जेव्हा समाज किंवा विघातक प्रवृत्ती शिक्षकांना अवमानित करतात तेव्हा शिक्षक गलितगात्र होऊन आपले तेज हरवून बसतो. असा तेजोहीन शिक्षक दिशाहीन नवपिढ्यांचे निर्माण करू लागतो आणि मग समाजात आणि देशात भ्रष्टाचार, अनाचार, अत्याचार आणि दुष्कर्माची एक काळी भयग्रस्त शापवाणी जन्माला येऊ लागते.

शिक्षक मित्रांनो आपण सारे रणजितसिंह डिसले होऊ. तोही आपल्यासारखाचा खेड्यातला हाडामांसाचा शिक्षक आहे. हळूहळू शैक्षणिक तंत्रज्ञान शिकत गेला आणि वाडीतील त्या विद्यार्थ्यांना विश्वाशी जोडत गेला. आपणही त्यांच्यासारखेच आहोत, जे त्याला जमले ते आपल्यालाही जमू शकते. हा दृढ निर्धार करू आणि हा महाराष्ट्र, हा सुंदर देश विश्वातील सर्वश्रेष्ठ असे राष्ट्र घडवू या...! जग सुंदर घडवू या... माउलींच्या शब्दांत सांगायचे तर...

जे खळांची व्यंकटी सांडो ।
तया सत्कर्मी रती वाढो ।।
भूता परस्परे पडो । मैत्र जीवांचे ।।

***

लेखक सेवानिवृत्त शिक्षण संचालक असून साहित्याचे अभ्यासक आहेत.
Email : karmyog@gmail.com

मंडळ अधिकारी व कर्मचारी यांच्या व्यक्तिमत्व विकासासाठी राबविल्या जाणाऱ्या उपक्रमात मार्गदर्शन करताना प्रमुख वक्ते हास्यसम्राट अजितकुमार कोष्ठी तसेच मा.अध्यक्ष राज्यमंडळ, मा.सचिव, अन्य अधिकारी व कर्मचारी

REGISTERED

Shikshan Sankraman Registered Newspaper is
Date of Publication - 26th December, 2020
Date of Posting - 26th December, 2020
Posted at Pune PSO, GPO 411 001

RNI NO.MAHMAR/2011/38461
Postal Regd.No.PCW/007/2018-2020

(Licence to Post without Prepayment of postage No. WPP-74/2018-2020)

if not delivered please return to :

संपादक, शिक्षण संक्रमण
महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ,
स.नं.८३२-ए,फायनल प्लॉट नं १७८,१७९
बालचित्रवाणीजवळ,आघारकर रिसर्च इन्स्टियूटमागे,भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे-४११००४
दूरध्वनी: ०२०-२५७०५००० फॅक्स नं: ०२०-२५६६५८०७
ई-मेल: hodresearch.stateboard@gmail.com
वेबसाईट: http.//www.mahahsscboard.maharashtra.gov.in

stamp

प्रति ____________________

____

____

____